

UNIVERSITAT POMPEU FABRA

Facultat d'Humanitats

El patrimoni eclesiàstic andorrà d'època moderna

Estudi dels objectes litúrgics de les parròquies d'Andorra a partir
de les visites pastorals dels segles XVI-XVIII

Clara Caralps Sarret

NIA: 206150

Director: Josep M. Palau i Baduell

Any Acadèmic: 2020-2021

Sumari

1. Introducció	2
1.2. Context històric	5
2. L'edifici: estat, campanar i cementiri	9
3. La reserva eucarística	15
3.1. Els sants olis i les fonts baptismals	19
4. Els vasos sagrats	21
4.1. Vasos sagrats secundaris	26
5. L'altar major i els seus ornaments	27
5.1. Els altres altars	30
6. Les vestidures sacerdotals	34
7. Altres teles	41
8. Llibres	43
9. La sagristia	47
10. Altres objectes litúrgics	49
10.1. Creus i crucifixos	49
10.2. Portapaus	50
10.3. Altres recipients	51
10.4. Ornaments	51
10.5. Rodes de campanetes	52
10.6. Il·luminació	52
10.7. Mobiliari	53
10.8. Altres objectes de metall	54
10.9. Altres elements de roba	55
11. Conclusions	56
Fonts i bibliografia	59
Annex	61

1. INTRODUCCIÓ

El treball que el lector té a les mans, és el resultat de l'estudi i anàlisi de les visites pastorals de les Valls d'Andorra durant els segles XVI, XVII i XVIII que es troben recollides i transcrites per Cebrià Baraut dins dels *Quaderns d'Estudis Andorrans*.¹

En un primer moment, la idea inicial del treball s'encaminava a ser un estudi comparatiu entre les esglésies parroquials andorranes i una tria d'esglésies de l'Alt Urgell i Cerdanya en el marc cronològic determinat, l'edat moderna. Per així concebre de quina manera la Guerra Civil Espanyola va afectar les esglésies catalanes en comparació a les andorranes, que no van patir cap guerra, observant al mateix temps l'estat de conservació del patrimoni fins avui dia. Tot amb motiu del meu arrelament personal al territori i les inquietuds que se'm desperten des de ja fa uns anys en aquest àmbit. Com que donades les característiques d'un treball de final de grau, les intencions inicials de la recerca haguessin abastat una extensió massa àmplia, vaig retallar part del territori i finalment, he acabat abordant part del patrimoni eclesiàstic de qui és el nostre país veí, però que com veurem, forma part del Bisbat d'Urgell, Andorra.

D'aquesta manera a través d'una bona examinació de les visites pastorals esmentades i una classificació de la informació que presenten, he pogut realitzar una anàlisi exhaustiva, i en darrer terme una taula on he anat introduint totes les referències que m'aportava la documentació en relació amb els inventaris inclosos en l'última visita del segle XVIII, duta a terme l'any 1781 concretament. En aquest punt, convé fer ressaltar que part de la recerca també ha consistit a buscar quins elements de les visites es conserven avui en dia, informació que he inclòs en un annex amb imatges al final del treball.

Tota això, ha ajudat a extreure unes conclusions que no s'allunyen de les que suposava que hagués arribat en el cas d'haver fet la recerca inicialment pensada. La conservació del patrimoni eclesiàstic andorrà amb tot el que implica, és a dir, a banda del bon estat dels edificis, el manteniment d'un bon nombre d'objectes i ornaments

¹ BARAUT, Cebrià (1994). «Visites pastorals de la Vall d'Andorra durant els segles XVI i XVII», *Quadern d'Estudis Andorrans*, núm 6, p. 117-135; BARAUT, Cebrià (1977). «Visites pastorals i informacions, referents a les parròquies andorranes, del segle XVIII», *Quadern d'Estudis Andorrans*, núm 2, p. 99-152.

litúrgics, és significativament sorprenent. A més, és enriquidora per als estudiosos de l'art, ja que aporta exemples únics en la història de l'art romànic català.

Dit això, resulta pertinent exposar què és i en què consisteix una visita pastoral per així introduir de quina manera van abordar-se les visites que ocupen aquest estudi. La visita pastoral és la inspecció per part del bisbe de les parròquies de la seva diòcesi. Així i tot, el bisbe no sempre acomplia aquesta tasca i en alguns casos la delegava a altres visitadors, que podien ser arquebisbes, rectors, vicaris, etc. En aquesta pràctica, el bisbe o visitador, en primer lloc, es trobava amb els eclesiàstics i els laics per tal de comprovar que fossin bons cristians i seguissin les pràctiques adequades. I seguidament, inspeccionava i examinava la conservació de l'estructura de les esglésies i els objectes litúrgics pertinents. És en aquest segon punt doncs, –en la inspecció dels temples i de tots els ornaments i béns que formaven part del patrimoni eclesiàstic– anomenada *visitatio rerum*,² on he focalitzat l'estudi.

En el cas de les visites que ens ocupen, per un cantó, varen publicar-se'n sis durant els segles XVI i XVIII –1575, 1576, 1587, 1672, 1677 i 1679– les quals es conserven a l'Arxiu Episcopal de la Seu d'Urgell. La primera de totes, va ser realitzada per Bartomeu Farrús –delegat del bisbe Joan Dimes i Lloris (1572-1576)–; la segona per Joan Nadal, també delegat d'aquell; i les tres següents, pertanyents al segle XVII les va dur a terme el vicari de Sant Julià, Damià Dotell, delegat també del bisbe del moment, Pere de Copons (1670-1681). Les esglésies visitades van ser les sis parroquials i algunes de les seves sufragànies, en aquest treball però, he centrat la mirada especialment en les parroquials. Tot i que també he tingut en compte l'església de Sant Pere Màrtir d'Escaldes –sufragània d'Andorra la Vella en època moderna però parroquial des de 1978 en crear-se la setena parròquia andorrana d'Escaldes i Engordany– i Santa Coloma per la seva importància actual.

En primer lloc, les sis visites fan referència al personal adscrit a les esglésies: capellans, preveres, vicaris i altres col·laboradors. I en un segon lloc ja, els visitadors exposen l'estat de les esglésies començant per l'edifici en termes generals i continuant pel seu interior inspeccionant l'altar major, els altres altars, les fonts baptismals i les crismeres, els llibres, el sagrari, els vasos eucarístics, les vestidures sacerdotals, i altres objectes i ornaments litúrgics. Aquests són en conseqüència els apartats que conformen

² PALAU I BADUPELL, 2016, p. 216; PUIG I ALEU, 2006, p. 331 i ss.

pràcticament el cos d'aquest treball. Un altre punt que els visitadors tingueren en compte fou l'administració i gestió dels béns de l'església, així com els deutes d'alguns fidels, qüestió en la qual no hi he incidit massa a menys que tingués a veure amb els objectes litúrgics o l'estat de l'església. En últim terme, les visites contenen una sèrie de prescripcions i consells en general destinats a posar fi a diverses pràctiques mal vistes com jugar i ballar durant els oficis per exemple. Així, en aquest punt, l'estudi següent il·lustrarà, com bé assenyala Baraut, que llevat de les particularitats pròpies del lloc, les visites andorranes no ofereixen res de peculiar i d'insòlit.³

Per altre, durant el segle XVIII van publicar-se tres visites més –1716, 1760 i 1781– que demostren la profunda religiositat i prosperitat de les Valls en l'època. La primera visita, es creu que va ser realitzada pel bisbe Simeó de Guinda i Apéztegui (1714-1737) tot i que no és segur si fou ell el visitador o un delegat, ja que el quadern que s'ha conservat està mutilat i per això, també manca l'informe de la Massana. La segona visita la va realitzar Ignasi Travesset per designi del bisbe Josep Catalán de Ocón (1757-1762). I en últim lloc, la tercera va ser efectuada pel bisbe Joan García de Montenegro (1780-1783), visita molt rellevant perquè al final conté uns inventaris dels objectes de culte de les esglésies, a partir dels quals –com he destacat amb anterioritat– n'he realitzat una taula. El contingut que proporciona aquestes fonts doncs, ens mostra el que més requeia en l'interès dels visitadors: la bona condició de les esglésies, la inspecció de les institucions parroquials i el control de tota la comunitat, des dels clergues fins als fidels i inclús els laics. En última instància, cal destacar que les actes van redactar-se en castellà, fenomen donat a partir d'aquest segle XIII, ja que anteriorment sempre s'havien escrit en català o bé en llatí. Tal canvi s'atribueix als nomenaments per part del Bisbat d'Urgell de bisbes d'altres regions de la Península i de la progressiva castellanització de la cúria i dels documents oficials.⁴

Per acabar, abans de començar a endinsar-nos en el contingut de les visites, he considerat oportú incloure en aquest apartat introductori un vessant històric per tal de contextualitzar al lector no en l'edat moderna en si, sinó en per què i des de quan Andorra forma part del Bisbat d'Urgell –fet que perdura avui dia– a través de les dates i els successos més significatius en relació amb aquesta qüestió.

³ BARAUT, 1994, p. 120.

⁴ BARAUT, 1977, p. 101.

1.1 Context històric

Andorra, el petit país dels Pirineus limítrof entre Catalunya i França manté un fort vincle amb les nostres terres, i una de les causes més eloqüents que explica aquest fet és que el Principat forma part de la divisió eclesiàstica catalana del Bisbat d'Urgell – diòcesi sufragània de la Metropolitana de Tarragona–. L'origen d'aquesta unió no és clar, ja que no existeix documentació escrita de l'Alta Edat Mitjana que parli d'Andorra i els vestigis arqueològics són minsos. De totes maneres però, a continuació ens endinsarem de forma breu en una part de la història d'Andorra que ens servirà per entrar en context en l'estudi i recerca que he dut a terme.

Si comencem preguntant-nos per la data de la cristianització de les Valls, és una qüestió que encara no ha estat resolta. A dia d'avui però, com bé proposen Marta Planas *et al* i el propi Bisbat d'Urgell, es creu que Andorra pertany a la diòcesi urgellitana des de la primera meitat del segle VI, època en la qual sota el govern de Sant Just la relació que mantenia amb el bisbat devia ser tan sols religiosa. A més, és pertinent remarcar que l'heretgia adopcionista, també anomenada felicianiana –per ser un dels seus màxims impulsors el bisbe Fèlix d'Urgell (781-799)– va provocar que posteriorment el territori es reevangelitzés a finals del segle VIII. Així doncs, es considera que ja des dels primers inicis eclesiàstics a la zona, Andorra forma probablement part del bisbat urgellenc.⁵

L'aturada de l'avenç musulmà a Poitiers l'any 723 va significar l'aparició de la dinastia carolíngia a França, la qual al 780 va estendre's territorialment de forma notable fent que per exemple la ciutat d'Urgell es lliurés voluntàriament a l'imperi al 789. En aquest sentit, es creu que en el lliurament esmentat també s'inclogueren les Valls d'Andorra, d'aquí sorgeix la llegenda del pas de Carlemany al principat i l'annexió d'aquest a la marca Hispànica establerta pels francs per tal de defensar l'imperi de les ràtzies sarraïnes. Si seguim aquesta línia doncs, segons la llegenda es diu que Carlemany fou el responsable de la fundació d'Andorra l'any 805, com agraïment per l'ajuda dels habitants d'aquestes terres en la seva batalla contra els sarraïns.

Fins fa poc, la historiografia considerava que el primer document escrit fidedigne on apareixia el nom d'Andorra era a l'acta de consagració de la catedral de Santa Maria de la Seu d'Urgell, escrit en el qual figuren explícitament tots els territoris i esglésies de la diòcesi, i per tant, les sis parròquies que formaven el principat en el

⁵ PLANAS *et al*, 1989, p. 23.

moment. «Com molt bé afirma Bonaisse, és el primer mapa medieval de l'Alt Urgell, la Cerdanya, el Berguedà, Andorra i Pallars. Hi podem trobar la totalitat de les parròquies adscrites al bisbat; permet d'observar la distribució de l'hàbitat en època medieval».⁶

Actualment però, hi ha una problemàtica i discussió encetada entorn la datació de l'acta de consagració. Durant un temps, els historiadors van acordar rebutjar la data que apareix en el pergamí original (819) i aprovar com a data vàlida el 839, any que el Bisbat segueix acceptant. Tot i així, la qüestió encara va més enllà, ja que actualment s'està discutint sobre l'autenticitat del document, polèmica que segueix oberta perquè hi ha qui defensa que l'escrit és una falsificació realitzada després del s.IX. En aquesta línia, Cebrià Baraut en un dels seus molts articles situa la datació de l'acta en anys posteriors al 860 aproximadament.⁷ Així doncs, deixant la polèmica de banda el que sabem amb seguretat com declara és que el primer document que parla d'Andorra amb seguretat és el diploma carolingi concedit al comte Sunifred I l'any 843.⁸

A partir de la segona meitat del segle X i durant el segle XI la relació principat-diòcesi que fins llavors havia estat únicament religiosa va patir una transformació de caire feudal. Causa principal en fou els despreniments i donacions de les possessions andorranes dels comtes d'Urgell i de certes famílies andorranes al bisbat. D'aquesta manera, el patrimoni andorrà en mans del bisbat d'Urgell va experimentar un fort creixement i de mica en mica, els bisbes van anar adquirint més poder a les Valls.

Les primeres donacions destacables van iniciar-se al 952 quan el comte Borrell va donar tots els delmes d'Andorra, el castell, l'església de Sant Vicenç d'Enclar i els aous d'Encamp i Canillo al bisbe Guisad II. Seguidament, al 988 el mateix comte va donar al bisbe Sal·la més aous, concretament els de Sant Julià, Santa Coloma, Andorra la Vella i Ordino a canvi dels que el bisbat tenia a la Cerdanya i al Berguedà. Alhora, és en aquest document on van establir-se per primera vegada els límits geogràfics d'Andorra.⁹

⁶ PLANAS *et al*, 1989, p. 26.

⁷ Cebrià BARAUT: Els documents, dels anys 1076-1902, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell, "Urgellia" VII, La Seu d'Urgell 1984-1985.

⁸ PLANAS *et al*, 1989, p. 26.

⁹ PLANAS *et al*, 1989, p. 27.

Aquest tipus de donacions van ser habituals al llarg del segle¹⁰ i s'ha de tenir en comte també, que els papes en tot moment van acceptar i corroborar els lliuraments de terres i privilegis andorrans al bisbat. Prova d'això en són les butlles papals de 1001 de Silvestre II i la de 1012 de Benet VIII¹¹ on s'esmenten les possessions de les Valls d'Andorra.

Les últimes donacions comtals a l'església van produir-se l'any 1133 amb la renúncia d'Ermengol VI a favor dels bisbes de tots els seus drets alodials (béns propis) i senyorials des del Monestir de Sant Serni de Tavèrnoles –Anserall– en amunt –Andorra–, moment en el qual les valls van passar de ser un territori de domini comtal a un senyoriu episcopal (1133-1278). Així doncs, a causa d'aquesta dinàmica de donacions, els bisbes van acabar convertint-se clarament en els senyors d'Andorra. I és en aquest període quan es varen construir un gran nombre d'esglésies al territori.

A més, dues fonts que mostren els drets que van anar adquirint els bisbes sobre Andorra en aquella època són les concòrdies que el poble andorrà va signar amb els canonges urgellencs: La Concòrdia del Bisbe Bernat Sanç d'Urgell i els canonges amb els homes de la Vall d'Andorra¹² el 7 de març de 1162 i la Concòrdia entre els habitants d'Andorra i els canonges de la Seu¹³ el 8 de gener de 1176. Documents que detallen i classifiquen les prestacions andorranes cap al bisbat en: prestacions eclesiàstiques, prestacions militars i, finalment, la submissió a la justícia.¹⁴ És a dir que el bisbat va adquirir poders eclesiàstics, jurisdiccionals i territorials. D'aquesta manera, els andorrans van ser obligats a prestar homenatge i jurament de fidelitat al bisbe i als seus successors. I a canvi, el comte els va atorgar l'empriu (dret d'ús) de les terres dels seus honors i protecció tant a ells com als seus successors.¹⁵

¹⁰ Al 1003 i 1008 van produir-se donacions de particulars; i al 1028, 1040, 1048, 1052, 1064, 1071, 1083 i 1089 de comtals.

De la donació del 1083 es conserva el document pel qual el Comte d'Urgell Ermengol IV dona a l'església d'Urgell els mers de les Valls d'Andorra el dia 23 de juny. Original: Pergamí a l'Arxiu Capitular d'Urgell. Còpia al Cartulari de la Catedral d'Urgell, vol. I, fol 170, núm. 504.

De la donació del 1052, es conserva el document de la Cessió de les Terres a Santa Maria d'Urgell (17 d'agost de 1052). Original: Perdut. Còpia al Cartulari I de l'Arxiu Capitular d'Urgell, núm. 501, fol. 169.

¹¹ Original: Pergamí a l'Arxiu Capitular d'Urgell; Còpia al Cartulari de la Catedral d'Urgell, vol. I, fol 170, núm. 504; BARAUT: *Els documents, dels anys 1076-1092, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell, "Urgellia"* VII, la Seu d'Urgell 1984-1985, núm. 984, pàgs. 108-109.

¹² Original: Perdut; Còpia al Cartulari de l'Arxiu Capitular d'Urgell, vol. I, núm. 844, fols. 244 i ss.

¹³ Còpia del segle XIV a l'Arxiu de les Set Claus d'Andorra; Còpia a l'Arxiu Capitular d'Urgell, Cartulari I, núm 848; Còpia del segle XV, a l'Arxiu de les Set Claus d'Andorra, entre el Llibre de la Terra, fols. 7 i ss.

¹⁴ PLANAS *et al.*, 1989, p. 27.

¹⁵ VELA PALOMARES *et al.*, 2009, p. 96.

Posteriorment, el fet –a banda de la renúncia d’Ermengol VI– que marca l’evolució de l’Andorra convertida com ja hem esmentat en senyoria episcopal va ser l’homenatge i jurament de fidelitat del comte Roger IV de Foix (I de Castellbò) al bisbe d’Urgell Ponç de Vilamur l’any 1241. Acte que significà la fi dels privilegis dels bisbes sobre les Valls a causa de les noves relacions senyorials que es dugueren a terme. Aquest canvi de paradigma s’explica perquè realment el poder eclesiàstic establert sobre les Valls era molt fràgil, ja que per una banda, la senyoria fou mal definida pel comte alhora que mal acceptada pels andorrans i per altra, cobejada pels senyors de Caboet i Castellbó.¹⁶

A partir del segle XI doncs, Andorra en qualitat de feu va passar a ser compartida per part dels bisbes amb el comte de Caboet a canvi de la seva fidelitat i obediència, i posteriorment amb els seus successors, els vescomtes de Castellbó (1.186) i els comtes de Foix (1.226) en tot un context conflictiu que no detallarem en aquest estudi. Així, després de la successió de diverses guerres i hostilitats entre els bisbes d’Urgell i els comtes de Foix durant el segle XIII, la pau va venir signada en forma de dos pariatges, és a dir a través d’uns acords entre la senyoria eclesiàstica i la senyoria laica.

En el primer pariatge, signat el 8 de setembre de 1278 pel bisbe Pere d’Urtx es van establir les bases de la sobirania compartida fent un repartiment dels tributs –quèstia–, de l’administració de la justícia i del servei militar. És doncs, el reconeixement per part del bisbe d’Urgell envers el comte de Foix d’un estat de fet i per tant, la partida de naixement del Principat d’Andorra.¹⁷

Deu anys després, la redacció i signatura del segon pariatge el 6 de desembre del 1288 altra vegada per part del bisbe Pere d’Urtx i el comte Bernat III de Foix, va servir per ratificar el primer però tot incloent noves clausures per solucionar certs buits legals i aspectes mal definits que encara propiciaven conflictes entre els senyors. Concretament, amb aquest nou acord es van resoldre tres qüestions problemàtiques: primerament es va fer una restitució del delme de les valls cap al bisbat d’Urgell; en segon lloc, el comte de Foix que havia començat a construir el castell de Sant Vicenç d’Enclar va comprometre’s a enderroca’l perquè no es podia construir cap fortificació sense el consentiment d’ambdós consenyors. I en tercer lloc, es va reglamentar que els notaris

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ VELA PALOMARES et al, 2009, p. 98.

serien designats en comú pels dos senyors, ja que anteriorment el bisbe n'havia imposat un sense acordar-ho.

Així doncs, el condomini pactat en els *Pareatges* de 1278 i 1288 de les valls d'Andorra ha anat evolucionant al llarg de la història però en certa manera dura fins avui, ja que l'essència de la Constitució del Principat d'Andorra rau en els pareatges, l'origen primer de l'actual sistema polític: el coprincipat a títol personal entre el Bisbe d'Urgell, Joan Enric Vives i el president de França, Emmanuel Macron.

2. L'EDIFICI: estat, campanar i cementiri.

Si comencem analitzant l'estat dels edificis de culte a través del que es va deixar per escrit en les visites pastorals esmentades, cal destacar principalment que en totes elles hi ha molt poques referències entorn aquesta qüestió. Fet que com senyala Josep M. Palau i Baduell podria ser positiu ja que probablement és un indicatiu de que es conservaven en bones condicions o en un estat més o menys decent. En aquest marc doncs, «tenint en compte que en aquella època la majoria de parròquies eren petites esglésies preromàniques i romàniques, els problemes més habituals serien les goteres i les afectacions a la teulada, que moltes vegades serien de fusta».¹⁸ En el cas de les nostres visites però, com veurem a continuació no s'ha ni documentat aquesta problemàtica tan comuna.

De les cinc visites realitzades durant el segle XVI i XVII (1575, 1576, 1587, 1672 i 1679) només comença a haver-hi esments significatius sobre els edificis a partir de la penúltima, la de 1672. Així, en les tres anteriors no es va tenir massa en compte –almenys per escrit– la conservació exterior de les esglésies, ni dels seus respectius campanars i cementiris. Només a la de 1575 es va anotar que a Santa Coloma, calia arreglar el teulat i el porxo de l'església al mateix temps que netejar el seu interior, sobretot les bigues, tot en un termini de temps determinat.¹⁹ I curiosament, en la de 1587 el primer que es va manar fou que era necessari que tant els eclesiàstics com la resta del poble netegessin i encarrilessin bé el riu d'Aixirivall per tal de prevenir un

¹⁸ PALAU I BADUELL, 2016, p. 219.

¹⁹ Santa Coloma, 1575, p. 122: «Et primo que los sacristans fassen adobar y recórrer lo taulat de la dita yglésia y també la claustra o porxada per a que no si ploga, y que fassen netejar la dita yglésia de las bigas y immundícia que stà dins la dita yglésia per a que lo culto divino sigui venerat, de assí en Nostra Señora de agost prop vinent, sots pena de vuit sous».

possible desbordament que pogués afectar l'església.²⁰ Exemple que demostra el grau de cura i previsió que tenien a l'hora de mantenir la parroquial en bon estat.

En la visita de 1672, les primeres mencions de totes, les protagonitzaren Sant Esteve d'Andorra la Vella²¹ i Sant Iscle i Santa Victòria de la Massana.²² I en els dos casos el que es ressalta és que fa falta emblanquir les parets externes, és a dir arrebossar-les de nou. Cal tenir en compte que des de la seva construcció en època romànica tots els edificis estaven arrebossats de l'exterior i que la visió de pedra vista és actual. D'aquesta manera, a dia d'avui, en la major part dels edificis, s'han perdut els arrebossats que cobrien els paraments dels murs i que en molts casos haurien tingut segurament un paper important en la decoració i l'aspecte final de l'edifici. Posteriorment, en la darrera visita del segle XVII, la de 1679, tan sols trobem documentat que a Canillo era necessari que es refés el paviment de l'església.²³

Ja analitzades les poques referències dels primers segles que estudiem, ara passarem a veure què va quedar documentat sobre els edificis en les tres visites realitzades durant el segle XVIII (1716, 1760 i 1781). La primera de totes, la del 1716 segueix en la línia de les anteriors i no ens diu res sobre l'estat de conservació dels edificis de culte, ni dels campanars i campanes ni dels cementiris. Tot i així, en aquest segle comença a detallar-se una mica més l'aspecte que ara tractem.

No serà fins a la visita del 1760 en què es tornarà a fer referència a l'estat de l'edifici de forma breu al final del paràgraf inicial que introdueix la visita de cada església, que normalment és calcat o molt similar. El de la primera església visitada que és la de Canillo per exemple diu així:

La iglesia parroquial de Canillo, bajo invocación de S. Saturnino, tiene en su altar mayor el tabernáculo del SS. Sacramento por dentro pintado, por fuera dorado. El copón, donde continuamente se guarda el Santísimo es de plata y en la parte interior dorado. Está en fiel custodia, con buena llave, de donde se lleva a los enfermos e impedidos en tiempo de Pasqua. Se manifiesta sin irreverencia y con bastante número de luces. Arde continuamente delante el Sacratio una lámpara. Esta iglesia se va

²⁰ Sant Julià, 1587, p. 128: «Et primo manam als cònsols y segristans y a los demás de dit lloc, que en tot lo mes de abril primer vinent procuren de desmar lo riu de Xirovall que no pogue danyar la sglésia parroquial, en pena de x lliures y de excomunió».

²¹ Sancti Estephani martiris de Andorra, 1672, p. 131: «mandavimus parietem intus ecclesiam dealbari».

²² Massana, 1672, p. 130: «primo en la capella del Roser, fer-la emblanquir, daurar l'altar, comprar tern de domàs blanch, y altres adornos necessaris per la dita capella etc.».

²³ Canillo, 1679, p. 135: «Et fuit mandatum que dins de sis mesos se fes (...) lo paviment de la iglésia parroquial».

reedificando y en lo que por ahora está en pie no ay indecencia. Sus paredes están firmes. Tiene su campanario, con quatro campanas.²⁴

I en les altres esglésies es redacta pràcticament el mateix. Tanmateix, ens trobem davant de la primera visita pastoral del nostre marc d'anàlisi en què gairebé es fa referència –encara que de forma molt escassa– a l'estat de totes les esglésies parroquials de les valls. Exceptuant la de la Massana que, com no se'n diu res, suposem que devia conservar-se decentment. En tots els casos s'anoten indicadors que les parets són fermes²⁵, les portes segures²⁶, el paviment es troba en condicions²⁷ i que els campanars es conserven en bon estat²⁸ amb les seves respectives campanes.²⁹

Seguidament, en una de les visites d'aquest any, el visitador es torna a trobar en una situació semblant a les explicades anteriorment entorn la qüestió del blanquejament d'algun edifici. És el cas de la visita a la parròquia d'Andorra quan es parla de les seves set capelles forànies i es diu que estan totes bé menys l'església de Sant Pere d'Escaldes, en la qual manen que s'arregli una de les parets, i es blanquegi tot l'edifici sota la pena de tres lliures i en un període de temps de dos mesos.³⁰

Finalment, a l'última visita del segle, la del 1781, es torna a fer menció sobre la conservació de ara ja sí, totes les sis esglésies parroquials del moment. En aquest cas com en l'anterior, és en el paràgraf inicial on el visitador esmenta de manera sistemàtica i gairebé calcada, el dia de la visita, la parroquial, l'estat de conservació de l'església i altres detalls que analitzarem més endavant en un altre apartat. La visita a Sant Julià per exemple comença amb aquestes paraules:

A los trece de septiembre de dicho mes y año se essecutó la visita e dicha yglesia parroquial de San Julián de Lória que está fundada vajo el título de San Julián mártir,

²⁴ Canillo, 1760, p 110.

²⁵ Canillo, 1760, p 110: «Sus paredes están firmes. Tiene su campanario con quatro campanas».

²⁶ Encamp, 1760, p. 112: «Esta iglesia está con bastante decencia, sus paredes firmes, las puertas seguras y el campanario con buenas campanas».

²⁷ San Julián, 1760, p. 118: «No ay indecencia alguna en dicha iglesia; sus paredes están firmes, su pavimento igual, tiene su campanario con buenas campanas, y tiene sus confessionarios decentes y en bastante número».

²⁸ Andorra, 1760, p. 113: «Esta Iglesia está con bastante decencia y firmeza en sus paredes. Tiene su campanario con buenas campanas».

²⁹ Ordino, 1760, p116: «Las paredes de esta iglesia están firmes y todo decente. Ai campanario con cinco buenas campanas».

³⁰ S. Pedro Mártir, 1760, p. 113: «Todas están decentes, con aras, cruces y otros ornamentos, a excepción de la de S. Pedro Mártir de las Caldas, por cuyo motivo se ha provisto que dentro dos meses, contadores del día de la visita, se componga la pared del lado del evangelio dende la puerta hasta el presbiterio, y se blanquee enteramente, baxo la pena de tres libras, con orden al párroco de avisar si dentro el dicho término no observaran los obreros lo mandado».

cuya ygesia está bien adornada, decente y capaz para dicho lugar, cuyas paredes, puertas, techos, cubiertos, suelos, pavimentos y campanario con 4 campanas, una grande una mediana y dos chicas, y relox que no sirbe está todo decenfe v no necesita de reparos.³¹

I totes les altres són pràcticament iguals o molt semblants. El que cal ressaltar és que en aquesta última visita es posa una mica més d'èmfasi sobre les campanes i a part de donar a conèixer quantes n'hi ha a cada campanar, s'especifica la seva grandària. Així, gràcies a aquest document podem saber, a part de la bona conservació general de cada església, que la parroquial de Sant Julià tenia quatre campanes, una gran, una mitjana i dues de petites; la d'Encamp cinc, una de gran, dues mitjanes i dues petites;³² la de Canillo tres, dues de grans i una de petita;³³ la d'Andorra cinc, tres de grans i una de petita;³⁴ la d'Ordino sis, una de gran, dues mitjanes i tres petites;³⁵ i finalment la de la Massana cinc, dues grans i tres petites.³⁶

Més endavant, en el cas de la visita d'Encamp i en la de la Massana es mana que es blanquegi en la primera parroquial esmentada, una capella³⁷ i en la segona, tota l'església.³⁸ Aquest aspecte doncs, com hem vist en aquesta secció era primordial, ja que ha aparegut de manera recurrent al llarg de l'anàlisi.

Els cementiris,³⁹ són una alta part annexa a l'església que examinarem en aquest punt ja que el seu manteniment també era responsabilitat dels clergues i els parroquians.

³¹ San Julián. Visita material., 1781, p. 119.

³² Encamp. Visita material., 1781, p. 121: «(...) y habiendo reconocido atentamente las paredes, puertas, techos, cubiertos, suelos y pavimentos y campanario con cinco campanas, una grande, dos medianes y dos chicas, está todo decente y no necessita de reparos».

³³ Canillo, Visita material., 1781, p. 123: «(...) y habiendo reconocido atentamente las paredes, techos, cubiertos, suelos, pavimentos, puertas y campanario con tres campanas, dos grandes, y una chica, está todo decente y no necessita de reparos».

³⁴ Andorra. Visita material., 1781, p. 124: «(...) y habiendo reconocido atentamente las paredes, techos, cubiertos, suelos, pavimentos y campanario con cinco campanas, tres grandes y dos chicas, está decente y no necessita de reparos».

³⁵ Ordino. Visita material., 1781, p. 126: «(...) y aviendo reconocido atentamente las paredes, techos, cubiertos, suelos, pavimentos, puertas y campanario con seis campanas, una grande, dos medianes y tres chicas, y relox en la misma torre, todo está decente y no necessita de reparos».

³⁶ La Massana. Visita material., 1781, p. 128: «(...) y habiendo reconocido atentamente las paredes, techos, cubiertos, suelos, pavimentos, puertas y campanario con 5 campanas, 2 grandes y 3 chicas, està todo decente y no necessita de reparos».

³⁷ Encamp. Visita material., 1781, p. 122: «En dicha parroquia ay una capilla de patronato laycal, vajo el titulo del Rosario y mandó Su Señoría Yllustríssima al patrono la reparase y blanqueare por estar muy indecente».

³⁸ La Masana. Visita material., 1781, p. 130: «Esta yglesia parroquial tiene suficiente renta, la que administra el Rdo. Rector y sacristanes y mandó su Ylustríssima, que con los sobrantes se blanquease y compusiese lo posible».

³⁹ GUDIOL, 1902, 241.

Tot i ser un espai sagrat i tenir la funció de salvaguardar el repòs dels difunts, el cementiri era alhora un lloc de reunió de la comunitat, i fins i tot s'hi celebraven balls, festes i jocs.⁴⁰ Tant era així que les diverses constitucions sinodals del segle XIII posaven de manifest la urgència de resacralitzar aquest espai i a inicis del segle XV va sorgir la necessitat de tancar-los per dificultar-ne l'accés.⁴¹

D'entre totes les visites que estudiem, la primera referència que tenim sobre els cementiris –a diferència de l'estat de conservació de l'edifici–, apareix ja en la primera del segle XVI, la de 1575. Tot i així, aquesta només ens informa sobre dos cementiris, el de Sant Julià i el de Santa Eulàlia d'Encamp. En el primer, la principal cosa que es va manar després de la revisió general de l'església tenia a veure amb el tancat d'aquest. El visitador va deliberar que feia falta netejar el reixat i arreglar bé el tancat perquè no hi entressin les bèsties, tot en un període de quinze dies.⁴² I en el segon, va decretar-se que s'havia d'aplanar el terra, ja que algunes sepultures sobresortien i a part que no era estèticament de bon veure, la gent podia entrepassar.⁴³ Això és el que es deia oficialment però en aquest sentit, resulta interessant ressaltar que a Andorra existia una creença popular que deia que al morir, es demostrava si havies estat bona persona o no un cop s'enterres el teu cos. Si havies estat bona persona en vida, la terra restaria plana, i si no, t'expulsaria. Fet totalment habitual ja que en el moment de la descomposició i secreció de gasos dels cossos, aquests s'inflaven i consegüentment creaven bonys que sobresortien al terra del cementiri.

A la visita de l'any següent, la de 1576, en relació als cementiris només s'esmenta un aspecte de la mateixa església, la de Sant Julià. En aquest cas, el visitador

⁴⁰ Sant Julià de la Vall de Andorra, 1576, p. 126: Item fonc manat que ningú gosàs jugar, ut supra [ni ballar mentre se fan oficis o doctrina cristiana]; Encamp, 1576, p. 126: «Item que ningú gos jugar mentre se fan oficis, ut supra»; Ordino, 1576, p. 127: «Item manam que ningú pot jugar ni ballar mentres se fan los officis, ut supra»; Massana, 1679, p. 134: «Item manam a dites persones eclesiàstiques que no se atrevesquen a ballar en públich en algun modo, en pena de excomunió late sententiae y de 25 lliures, y altres penes a nostron arbitre, les quals executarem rigurosament».

⁴¹ PALAU I BADUELL, 2016, p. 222.

⁴² Sant Julià (De Lòria), 1575, p. 121: «Et primo mane als sacristans de dita yglésia que hagen de neteiar los rexats del sementiri y adobar les portes del sementiri que stigen bé y se puguen tancar, perquè no y puguen entrar les bèsties, y assò de aquí a quinze dies primers vinents, sots pena de excomunió y de deu sous»; Vegeu Annex, imatge núm 10.

⁴³ Santa Eulàlia d'Encamp, 1575, p. 23: « Item mana als foders que quant se esdevindrà morir algun o alguna en dita parrochia, que essent soterrat lo cors deixen dita sepultura plana al igual de l'altra terra, y asso per la politiguesa y hornament del culto divino, y als fossars que vuy stan aquelles parts que sobrepuian la terra las igualen, que estigan al yqual de l'altra terra, per causa de evitar que alguns no y entropessen, y especialment quant los preveres de la dita yglésia han de anar de nits en dita yglésia ho y entropessen, y asso dintre quinze dies pròxim, sots pena de excomunicació y de vuit sous».

va tornar a ordenar que es netegés el reixat.⁴⁴ Així, de les altres visites dels segles XVI i XVII, no s'esmenta res més en relació a cap altre cementiri, fet que ens porta a suposar que estaven en bon estat i no va produir-se cap problema de conservació en cap d'ells.

Si passem a analitzar què va documentar-se sobre els cementiris en les visites del segle XVIII, cal posar en rellevància que tot i que la primera d'aquest segle, la del 1716 no presenti cap informació d'aquest tipus, els cementiris es van tenir molt més en compte –sobretot en la visita de 1781– que en les visites dels segles anteriors, vegem-ho.

Com bé hem vist, la visita pastoral duta a terme l'any 1760, proporciona força informació sobre l'estat de les parets. Malauradament, no podem dir el mateix sobre el que va quedar documentat dels cementiris ja que només tenim notícia del d'Encamp⁴⁵, el de Santa Coloma⁴⁶ i el de la Massana.⁴⁷ I en tots tres casos es troben ben preservats, segurament com els altres encara que no se'n fes constància.

Per acabar, en l'última visita de totes, la de 1781, cada església revisada presenta un apartat en el qual s'adjunta la informació pertinent a l'arxiu i al cementiri "*Archivo-Cimiterio*". D'aquesta manera, tot i que sigui de forma escassa i repetitiva, tenim per primer cop informació d'un mateix any de tots els cementiris de les esglésies que conformen aquest estudi. Tot i així, no podem extreure'n grans conclusions ja que les novetats proporcionades són merament descriptives.⁴⁸ Només en el cas de la Massana, és interessant destacar com al final del recopilatori sobre l'estat de l'església parroquial, el visitador fa saber que la renda d'aquesta és bona i que per aprofitar-la mana, entre d'altres coses, «que se limpiase el cementerio y se procurase allanar por estar todo él en

⁴⁴ Sant Julià de la Vall d'Andorra, 1576, p. 126: «Item fonc manat als sacristans fesen escombrar lo reixat del cementiri per de assí a Sant Just, pena de excomunicació».

⁴⁵ En l'última frase de l'apartat sobre els "*Altars*" es diu. Encamp, 1760, p. 112: «El cementerio está con decencia».

⁴⁶ Quan es va dur a terme la visita de la parròquia d'Andorra, en l'apartat "*Anexas y Capillas foráneas*" es fa saber que el cementiri de l'església de Santa Coloma. Andorra, 1760, p. 113: «está decente, con su cementerio bien cerrado».

⁴⁷ En un apartat concret "*Cementerio*" es ressalta que. Massana, 1760, p. 115: «Está bien cerrado y defendido, para que no entren animales inmundos».

⁴⁸ San Julián. Visita material., 1781, p. 120: «El cimiterio está junto a la ylesia rodeado de paredes con su puerta»; Encamp. Visita material., 1781, p. 122: «El cimiterio está pegado a la iglesia, rodeado de paredes con su puerta»; Canillo. Visita material., 1781, p. 123: «El cimiterio está pegado a la yglesia, rodeado de paredes con su reja a la puerta»; Andorra. Visita material., 1781, p. 125, «El cimiterio está pegado a la yglesia por la puerta del costado, rodeado de paredes y con reja a la puerta»; Ordino. Visita material, 1781, p. 127: «El cimiterio está pegado a la yglesia, rodeado de paredes y con reja a la puerta»; La Masana, Visita material., 1781, p. 129: «El cimiterio está pegado con la yglesia, rodeado de paredes y con la reja a la puerta».

cuesta y ser fácil esta composición».⁴⁹ Així doncs, el que podem assegurar després d'haver examinat les visites és que bàsicament el format de tots els cementiris annexes al seu respectiu edifici era el mateix si parlem en termes compositius. I que en cap dels segles estudiats va produir-se grans incidents que afectessin a aquesta part de les esglésies.

3. LA RESERVA EUCARÍSTICA

Després d'haver fet un recorregut entorn l'estat exterior de les esglésies, ens fixarem amb els tres elements més primordials de la parròquia i per tant de les inspeccions: la reserva eucarística, els sants olis i les fonts baptismals.

Com analitzarem a continuació, un dels elements més importants de les esglésies és el Santíssim Sagrament, ja que l'eucaristia és el sagrament que commemora l'últim sopar de Jesús abans del seu sacrifici. Abans d'iniciar-se la representació ritual però, cal tenir en compte que el sacerdot fa ús d'objectes que tot i no ser litúrgics, són necessaris per dur a terme la cerimònia. Primerament es neteja les mans amb una gerra d'aigua i se les eixuga amb el lavabo, que no és més que una petita tovallola.

Un cop celebrada l'eucaristia, l'hòstia o santíssim sagrament s'havia de guardar meticulosament donada la importància del que representava, el cos de Crist. D'aquesta manera, s'embolicava amb un corporal, una peça de tela impol·luta i d'un material noble (normalment fil o seda) perquè entraria en contacte amb l'hòstia consagrada. Ja embolcallada, l'hòstia es col·locava en un receptacle també d'un material noble que es tancava amb clau; normalment era una píxide –capseta–, un cofre, un copó –calze amb tapa– o bé una custòdia. S'ha de dir que la custòdia o ostentori va començar a utilitzar-se per tal d'exposar –a través d'un dispositiu de vidre– l'hòstia consagrada als fidels. Així, un Crist més tangible podria ser adorat.⁵⁰ Alhora, aquesta voluntat d'adoració es percep de forma clara quan en les visites es posa de manifest que el receptacle que conté la reserva eucarística es troba constantment il·luminat. Tot seguit, el receptacle eucarístic es col·locava en el tabernacle⁵¹ –actual sagrari– que podia estar suspès

⁴⁹ La Masana, *Visita material.*, 1781, p. 130.

⁵⁰ PUIG I ALEU, 2006, p.332.

⁵¹ GUDIOL, 1902, p. 279.

damunt de l'altar, prendre forma de nínxol en la paret del darrere o formar part del retaule en aquelles esglésies que en posseïssin.⁵²

Com veurem, en les nostres visites la reserva eucarística es troba anomenada de diverses maneres: *Sant Sacrament* (1575), *Sacrarium* (1576), *Sanctissimum Eucharistiae Sacramentum* (1672, 1677, 1779) i *Santíssimo Sacramento* (1760, 1781).

Començant per les visites dels segles XVI i XVII, en la del 1575 ens trobem amb què les frases inicials de les inspeccions de les sis esglésies són, com ja ens ha passat anteriorment, molt semblants per no dir pràcticament iguals. Aquestes introduccions simplement informen que el primer que es visita és el Sant Sagrament el qual es troba bé, les fonts baptismals i els olis sants.⁵³ D'aquest any, cal destacar tan sols que en la inspecció a la parroquial d'Ordino, el visitador va trobar necessari fer una clau per a la caixeta en la que hi havia el Sant Sagrament.⁵⁴

Tot seguit, en la visita de 1576, passa el mateix, a través d'una frase idèntica per a cada església se'ns fa saber que la reserva eucarística es trobava en bones condicions.⁵⁵ No obstant, en aquest cas el visitador va anotar el nombre de formes consagrades que hi havia guardades a la reserva eucarística de cada parroquial.⁵⁶ A diferència de les anteriors, les visites restants del segle XVI i XVIII no són tan metòdiques en relació a la revisió de les reserves. A tall d'exemple, en la visita de 1587 només es mana que a Canillo es compri un tafetà vermell per col·locar al sagrari.⁵⁷ Després, en la visita de 1672, només es menciona la reserva de la Massana.⁵⁸ El fet que s'obviïn les altres ens porta a suposar que segurament no hi degué haver cap problema. I

⁵² PALAU BADUELL, p. 223.

⁵³ Adjunto tan sols un exemple literal, el d'Ordino, ja que tots són iguals. Sant Corneli y Sant Ciprià de Ordino, 1575, p. 124: «Et primo fonch visitat lo sant Sacrament, lo qual fonch trobat bé y decentment.- Item foren visitades les fonts baptismals y les crismeres dels sants olis, y tot fonch trobat ut decet».

⁵⁴ Sant Corneli y Sant Ciprià de Ordino, 1575, p. 125: «Item que los dits sacristans fassen fer una claueta a la caxeta hon stà lo sant Sacrament (...)».

⁵⁵ Adjunto l'exemple literal d'Encamp, ja que tots són iguals. Encamp. 1576, p. 126: «Et primo visitavit sacrarium, y en la custòdia que està en la visita pasada se trobaren tres formes reservades, lo restant estava tot u decet».

⁵⁶ A Sant Julià cinc, a Santa Coloma i Sant Esteve també, a Encamp tres, a Canillo cinc, a Ordino tres i a la Massana cinc.

⁵⁷ Canillo, 1576, p. 128: «Et primo manam als cònsols y segristans que dins sis mesos primers vinents compren un taffatà vermell per al sacrari y un ordinari, en pena de 6 lliures y de excomunió».

⁵⁸ Massana, 1672, p. 130: «visitavimus dictum ecclesiae ornatum, deinceps visitavimus sacrarium, in quo invenimus augustissimum Eucharistiae sacramentum debita reverentia reconditum in vase argenteo et deaurato».

finalment, és curiós com en la visita de 1677 i la de 1679 només es torni a fer referència sobre la Massana.⁵⁹

Si passem a analitzar les visites del segle XVIII, ens trobem amb tres situacions diferents. Per una banda, la visita de 1716 consta de l'apartat «*Ornamentos*» dins del qual el visitador nombra entre d'altres coses, els corporals, virils i viàtics pertanyents a cada església.⁶⁰ Per altra, en el primer paràgraf de les visites de 1760, cal assenyalar que abans de mencionar-se l'estat de conservació de cada església com bé hem vist, es presenta tot a través de la mateixa fórmula textual el lloc i l'estat de la reserva eucarística⁶¹. D'aquí extraïem que l'església de Canillo, la de la Massana, la de Sant Julià i la d'Andorra, tenien un tabernacle amb l'interior pintat i l'exterior daurat i un copó de plata amb l'interior daurat. La d'Encamp un tabernacle daurat i un copó platejat i daurat; i la d'Ordino un tabernacle platejat i daurat i un copó de plata amb l'interior daurat.

Finalment, en la darrera visita, la de 1781 ens trobem amb el mateix mecanisme d'anotació dels visitadors, és a dir que a partir d'una estructura textual idèntica queda palès en aquest cas: la ubicació i els colors del tabernacle; la reserva eucarística guardada en un «glovo o copón de plata dorado por la parte exterior» sobre corporals; l'existència d'una petita «caxa» per portar el viàtic; l'ús de virils de plata sobredaurats i amb pedreria per exposar el Santíssim; i per acabar, la utilització de làmpades per il·luminar el tabernacle.⁶² En aquest punt, només destacar que el viril –també anomenat

⁵⁹ Massana, 1677, p. 131: «Et primum visitavit sanctissimum Eucharistiae Sacramentum, bene et decenter in quadam custodia conditum in sacrario altaris majoris repertum»; Massana, 1679, p. 133: «Primo visitavit sanctissimum Eucharistiae Sacramentum, bene et decenter».

⁶⁰ Rectoría de Andorra, 1716, p. 103: «ornamentos: una caja de plata dorada para llevar el viático, 1 vericle de plata dorado»; San Pedro Mártir, 1716, p. 103: «una bolsa de domás con su caja para llevar el viático»; Rectoría de San Julián, 1716, p. 105: «12 pliegos de corporales con sus bolsas de diferentes cortes y colores»; Vicaría perpetua de Encamp, 1716, p. 106: «vericle de plata con su caja de plata también dorada»; Vicaría perpetua de Canillo, 1716, p. 107: «ornamentos: bolsas de corporales 5, corporales 9, (...), vericle de plata»; Vicaría perpetua de Ordino, 1716, p. 108: «vericle de plata dorado, (...), 4 bolsas de corporales de diferentes colores, 9 juegos de corporales».

⁶¹ Adjunto l'exemple literal d'Andorra, ja que tots són molt semblants.

Andorra, 1760, p. 113: «La iglesia parroquial de Andorra, bajo invocación de S. Estevan protomártir, tiene en su altar mayor el tabernáculo del SS. Sacramento por dentro pintado y por fuera dorado. El copón, donde continuamente se guarda el SS. Sacramento, es de plata dorado y en buena custodia con buena llave. De aquí se lleva a los enfermos y a los impedidos en tiempo de Pasqua. Se manifiesta con bastante número de luzes, no falta una lámpara que arda siempre ante el Sacrario».

⁶² Adjunto l'exemple literal de Sant Julià.

San Julián. Visita material., 1781, p. 120: «El tabernáculo está en la capilla mayor firme dentro las gradas, dorado por la parte exterior y pintado por la parte interior, con su puerta firme y llave que está en poder del Rdo. Rector, dentro del qual sobre una ara y corporales está un glovo o copón de plata dorado por la parte exterior, y en él se guarda perpetuamente el Ssmo. Sacramento y se renueva según las rúbricas, y se

vericle en les nostres visites— era una mena d'estoig format per dos vidres i un marc de material noble en el qual s'hi col·locava l'hòstia. El de Canillo per exemple,⁶³ era només de plata; el d'Andorra i Ordino eren sobredaurats «con algunos esmaltes y piedras»;⁶⁴ i l'església de la Massana en canvi, no en disposava.⁶⁵

En el inventaris duts a terme en aquesta mateixa visita, per acabar, és on hi ha les últimes referències sobre el nombre de lavabos i corporals de cada parroquial, més que el nombre de tabernacles, viàtics i tots els demés objectes que hem tractat en aquest punt.⁶⁶ Així, per mitjà d'aquests darrers documents sabem que a finals del XVIII l'església de Sant Julià tenia dotze tovalloles perquè el mossèn es rentés les mans abans de la missa;⁶⁷ la d'Encamp disposava de sis bosses de corporals, de les quals només tres estaven en bon estat, vint-i-un corporals i catorze lavabos;⁶⁸ a la parroquial de Canillo hi havia quatre bosses de corporals, dues decentes i dues d'aprofitables;⁶⁹ a la d'Andorra, nou bosses de corporals, sis de seda i quatre de llana, i vint-i-quatre corporals;⁷⁰ l'església d'Ordino disposava d'un tabernacle de fusta daurada, vuit bosses de corporals i dotze corporals;⁷¹ la de la Massana tenia sis bosses de corporals i quatre lavabos;⁷² i finalment Sant Pere d'Escaldes posseïa quatre lavabos, sis bosses de corporals, tres de seda i tres de llana; i per últim, un viril de plata sense peu.⁷³

guarda en dicho sagrario una caja pequeña dorada por la parte interior para llevar el viático a las casas dispersas de dicha parroquia; ay su biril, de plata sobredorado con algunas piedras, para exponer el Santísimo, se guarda y se haze monumento, y arde puntualmente la lámpara que está delante de dicho tabernáculo».

⁶³ Canillo. Visita material., 1781, p. 123.

⁶⁴ Ordino. Visita material., 1781, p. 126.

⁶⁵ La Masana. Visita material., 1781, p. 128: «No ay viril, pero se guarda perpetuamente el glovo en el sagrario».

⁶⁶ Per apreciar-ho de forma més visual consultar taula.

⁶⁷ Ynventario de la yglesia parroquial de la villa de San Julián de Lória, 1787, p. 131: «Doce tuallas para labar las manos antes de decir misa».

⁶⁸ Ynventario de la yglesia parroquial de Santa Eulalia de la villa de Encamp, 1781, p. 132: «Seis bolsas de corporales, tres decentes y de las otras dos están inservibles y la otra puede pasar. (...). Veinte y uno corporales todos decentes. (...). Catorce paños de lavabo».

⁶⁹ Ynventario de la yglesia parroquial de la villa de Canillo, 1781, p. 133: «Quatro bolsas de corporales, dos decentes y las otras dos pueden pasar».

⁷⁰ Ynventario de la yglesia parroquial de San Esteban de la villa de Andorra, 1781, p. 134: «Nueve bolsas de corporales, seis de seda y quatro de lana decentes. Veinte y quatro corporales decentes».

⁷¹ Ynventario de la yglesia parroquial de San Cornelio del lugar de Ordino, 1781, p. 135: «Un tabernáculo o andes de madera dorado. (...). Ocho bolsas de corporales de todos tipus. Doce corporales con sus palias y otros que no sirben».

⁷² Ynventario de la yglesia parroquial de los Santos Ciscle y Vitoria del lugar de la Massana y sus sufragáneas, 1781, p. 135: «Seis bolsas de corporales. (...). Quatro lavabos decentes».

⁷³ Declaración de lo que se halla en la yglesia de San Pedro Mártir del lugar de las Caldes en lo presente, 1781, p. 150: «4 laboratorios buenos. (...). 6 bolsas de corporales, 3 de seda buenas y tres de lana, 2 buenas y una inservibles. (...). Un vericle de plata sin pie».

3.1. Els sants olis i les fonts baptismals

Després del sant sacrament, els visitador parava molt l'atenció en els sants olis i les fonts baptismals. Per una banda, els sants olis, conformats pel crisma de les uncions –Sant Crisma–, l'oli dels catecúmens i el dels malalts, s'usaven per als sacraments del baptisme, la confirmació i l'extremunció. L'examinació d'aquests consistia en comprovar tant el seu contingut com el continent, ja que habitualment es preservaven i transportaven en crismeres⁷⁴, recipients encastats a l'interior d'una capseta o petites àmfores de metall –que en les visites que conformen el nostre estudi prenen el nom de *crimanelles*, *crismelles*, *crismellas* o bé crismeres–. Alhora, les crismeres es disposaven en el *tecatiolo*, una capseta de fusta que es tancava amb clau.⁷⁵ Aquest últim receptacle però no apareix mencionat en les nostres visites.

Per altra banda, les fonts baptismals,⁷⁶ el recipient de l'aigua beneïda, eren elements on també requeia fortament la mirada dels visitadors durant la inspecció donada la seva importància durant el primer dels sacraments. A Andorra, com a Catalunya, acostumaven a ser una pica de pedra –normalment de granit– amb un peu petri, ubicades a un dels extrems de l'edifici, habitualment a la porta d'entrada.⁷⁷ El control d'aquestes doncs, consistia en comprovar si retenien bé l'aigua, la seva netedat i que la coberta protectora dels profanadors i de la pols estés en bon estat.⁷⁸ Així, passem a observar què se'n digué de tot plegat en el marc del nostre estudi.

Com veurem, en tots els casos després de referir-se a la reserva eucarística a la frase inicial de la inspecció, el visitador fa referència als sants olis i a les fonts baptismals. Per començar doncs, al 1575 tot es conservava bé ja que en la totalitat d'esglésies s'anotà: «Item foren visitades les fonts baptismals y las crimanelles dels olis sants, fou trobat tot ut decet».⁷⁹ o una frase per l'estil. Només a Ordino tot i documentar-se que les crismeres dels sants olis estaven decentment, en l'apartat de manaments, el visitador va ordenar que s'ampliessin els forats de les crismeres.⁸⁰ I a

⁷⁴ GUDIOL, 1902, p. 290.

⁷⁵ PUIG I ALEU, 2006, p. 336-337; PALAU I BADUELL, 2016, p. 226; FARRÉ I SANPERA, 1990, p. 22.

⁷⁶ GUDIOL, 1902, p. 241.

⁷⁷ PALAU I BADUELL, 2016, p. 227.

⁷⁸ PUIG I ALEU, 2006, P. 339.

⁷⁹ Sant Julià (de Lòria), 1575, p. 121.

⁸⁰ Sant Corneli y Sant Ciprià de Ordino, 1575, p. 124: «Item mana als sacristans que fassen examplar los forats de las crismellas dels olis perquè lo curat puga millor pendre ab lo polse del oli, perquè lo forat de

Sant Esteve d'Andorra, que es construís una pica., suposem que no n'hi devia haver o estava en mal estat.⁸¹ Seguidament, en la visita de l'any següent, 1576, succeeix el mateix. Tan sols esmentar que l'oració sobre l'existència i bona conservació de les fonts i els olis en aquest cas, també inclou informació sobre els llibres de batejats, difunts i núpcies.⁸²

Sorprenentment, en la resta de visites dels segles XVI i XVII no hi hagué tanta reiteració entorn la qüestió dels sants olis i les fonts. Així, a la visita de 1587 no es fa referència a res del que estem analitzant en aquest punt, i en les tres restants, –com ja ens ha passat en l'apartat de l'estat dels edificis– només podem extreure informació de l'església de la Massana, en la qual –com en les altres esglésies tot i que no s'especifiqui res– tampoc hi hagué cap incidència.⁸³

Posteriorment, en les visites del segle XVIII es produeix un canvi a l'hora de referir-se als sants olis i les fonts baptismals ja que a partir de la de 1760 –en la de 1716 no es diu res– apareix als escrits una secció anomenada *Pila baptismal* en la qual s'hi inclou també informació sobre els sants olis. En els apartats de cada església doncs, la informació és la mateixa: el visitador informa que la pila baptismal és de pedra i que és pot tancar amb una tapa de fusta amb clau, que la clau la té el capellà, que tot està net, que hi ha «salero y barquillo» per les aigües i que els vasos dels sants olis es troben disposats en un bon espai fora de la pila.⁸⁴ Per acabar, de les seccions sobre la pila de l'última visita –1781– no hi ha res a destacar que no haguem tractat ja, simplement s'especifica que els sants olis es guarden en un armari (*alacena*).⁸⁵

dites crimeres estave molt xich y ab dificultat se'n prenia, dins quinze dies pròxims, sots pena de xx sous barcelonesos».

⁸¹ Sant Esteve de Andorra, 1575, p. 122: «(...) y fassan una pica de aygua beneyta de assí a l'altra visita».

⁸² Encamp, 1576, p. 126: «Item foren visitades les fonts baptismals ab les crismelles y llibres de batejats, difunts y nuptias, y tot estava bé». Les demés esglésies presenten una oració pràcticament idèntica.

⁸³ Visita a la Massana, 1672, p. 130: «Item visitavimus fontes baptismales quas invenimus cum debita forma et honestate, cum vasibus olei crismatis»; Massana, 1677, p. 131: «Deinde visitavit fontes baptismales et sancta olea, bene et decenter adiventa»; Massana, 1679, p. 133: «Deinde visitavit fontes baptismales et sancta olea, bene et decenter adiventa».

De la resta d'esglésies es diu el mateix, simplement: «omnia reperta sunt ut decet, nilhominus tamen expeditum fuit cartellum ut supra».

⁸⁴ Canillo, 1760, p. 110: «Pila baptismal. Es de piedra, cerrada con llave la tapa. La llave está en poder del cura. Está todo limpio y aseado, ay salero y barquillo para echar el agua. Los vasos de los santos óleos están en lugar decente fuera de la pila». Els apartats de les demés esglésies són iguals.

⁸⁵ Andorra. Visita material., 1781, p. 125: «En el cuerpo de la yglesia, a la mano derecha junto a la puerta del cimiterio, está la pila baptismal de piedra con su tapa de madera y llave que guarda el Rdo. Rector; tiene dentro un vaso grande de cobre con su barquillo de lo mismo para guardar las aguas y ay también halazena para guardar los santos óleos».

Així doncs, com hem pogut comprovar en les esglésies parroquials andorranes durant el marc històric d'aquest anàlisi no hi hagué cap problemàtica rellevant entorn els sants olis i les fonts baptismals. Normalment, els problemes més habituals requeien en el mal tancament dels olis i la manca de cobertor de les fonts, però en les nostres esglésies no va documentar-se ni això.

4. ELS VASOS SAGRATS

En les pàgines següents, donarem visibilitat a una tipologia d'objectes determinats. En primer terme ens referirem als vasos sagrats més necessaris per al culte com els calzes i copes amb les seves patenes, els copons i les custòdies –objectes vinculats a l'eucaristia– a demés dels reliquiaris i les vera creus. De manera seguida i en segon terme, analitzarem altres objectes vinculats als rituals litúrgics com són els encensers, les navetes i les canadelles. Atès que són els elements més típics de ser observats tant des d'un punt de vista artístic, simbòlic i ritual com des d'un punt social i indubtablement econòmic.⁸⁶

Ja mencionat però no analitzat detalladament, un dels vasos sagrats més valuosos en la cerimònia eucarística era el calze, una copa realitzada sempre de materials nobles com l'or, l'argent i l'estany. Com que la seva funció era la de contenir les sagrades espècies, adquiria conseqüentment un vessant sagrat a l'entrar en contacte amb la sang de Crist durant la transsubstanciació. Endemés, resulta ser el vas d'ús més antic en la litúrgia romana, tot i que el poble només el veu durant el sacrifici de la missa, sempre protegit amb draps litúrgics que en el nostre cas els trobem anomenats com a «paños de cálices» o «sobrecálices» en les visites i inventaris. Juntament amb el calze, hi havia la patena com a complement, una safata o plat pla dels mateixos materials nobles en la qual s'hi emplaçava l'hòstia fins al moment de ser consagrada. El copó, o en el cas de les nostres visites «globo», com ja hem avançat anteriorment, era el recipient destinat a contenir les hòsties un cop consagrades. Aparentment, és molt semblant al calze però no s'ha de confondre. Cal afegir, que després de la comunió l'oficiant eixugava els recipients eucarístics amb uns draps blancs, els purificadors. Tanmateix, la custòdia, ja explicada adés és digna de tornar a ser situada en aquest

⁸⁶ L'argenteria religiosa a Andorra. Citar per primer cop. El ritual sagrat. L'argenteria religiosa a Andorra. Elisenda Vives Balmaña. Llibre Andorra, un profund i llarg viatge. P. 325

apartat sobre els vasos ja que cal apuntar que en la part del receptacle hi té un viril circular en el qual s'hi exposa la Sagrada Forma sota d'un cristall. Durant els dies de cada dia, s'exhibia damunt de l'altar i en la diada del Corpus Christi s'exhibia en processó.⁸⁷

Uns altres recipients valuosos eren els reliquiaris, petites capses adorades en el culte cristià pel fet de contenir i salvaguardar les relíquies, és a dir, vestigis i restes de cossos, vestidures, objectes, etc. pertinents a sants. Respecte a això, cal fer una especial referència a la veracreu, la relíquia per excel·lència també anomenada –tot i que no en les nostres visites– *Lignum Crucis*. A diferència dels altres reliquiaris, que realment podien ser de diverses formes, la veracreu consistia en una creu que contenia qualsevol partícula com a relíquia relacionada amb la Passió de Jesús.⁸⁸

La sacralitat i importància d'aquests elements per tot el que simbolitzaven doncs, provocava que s'haguessin de conservar en el més òptim dels estats, per això, com veurem, no hi hagué grans problemàtiques amb aquests objectes. Així, ens trobem arribats al punt de començar a analitzar ja, punt per punt, l'atenció per part dels visitadors respecte els principals vasos sagrats definits. Vegem-ho a continuació.

Començant per les visites dels segles XVI I XVII, és fàcil percebre que la menció a tals objectes és particularment minsca. Primer, en la visita de 1575 a l'església de Sant Julià, es va documentar que hi constaven dos calzes d'argent en bon estat, concretament situats a l'altar de Sant Germà.⁸⁹ En el mateix any, a Santa Eulàlia d'Encamp durant el procés de control del Sant Sacrament el visitador va anotar que l'església disposava d'una veracreu, una custòdia d'argent i calzes en general.⁹⁰ No serà fins al cap de noranta-set anys que tornarem a tenir novetats sobre els vasos, ja que en les visites de 1576 i 1587 no se'ls tingué en compte, almenys per escrit. En aquest marc, només sabem que en la visita de 1672 a Canillo, va quedar palesa la necessitat de daurar i millorar l'estat dels calzes.⁹¹ Fet bastant significatiu, ja que donada la importància dels

⁸⁷ FARRÉ I SANPERA, 1990, p. 19-20; GUDIOL, 1902, p. 281; PALAU I BADUELL, 2016, p. 232; VIVES BALAÑÀ, 2009, p. 325.

⁸⁸ FARRÉ I SANPERA, 1990, p. 21-22; GUDIOL, 1902, p. 288.

⁸⁹ Sant Julià (De Lòria), 1575, p. 121 : «Item foren trobats dos càlcers d'argent bons y decentment».

⁹⁰ Santa Eulàlia d'Encamp, 1575, p. 123: «Et primo fonch visitat lo sant Sacrament, la veracreu, los calcers, la custòdia de argent y altres joyes de la dita yglésia, las fonts baptismals, las crismellas lo altar maior, sés trobat tot bé i honestament».

⁹¹ Canillo, 1672, p. 131: «Et fecimus visitationem et expeditionem cartelli, in quo preter dicta mandavimus fieri calicem argenteum deauratum, et meliorari calices dicte parroquialis termino competenti, sub testibus prefatis».

vasos, l'anècdota hauria de ser més aviat excepcional i poc habitual. I aquesta és tota la informació que proporcionen les visites sobre els receptacles sagrats en el període que compren els segles XVI i XVII, atès que les inspeccions de 1677 i 1679 tampoc van fixar-se en tal qüestió.

Les visites del segle XVIII en canvi, prenen un altre rumb. Per un costat, en la de 1716 els vasos es tenen en compte en els paràgrafs dedicats als *ornamenetos*. D'aquesta manera, a dia d'avui tenim idea de que en aquell any a l'església d'Andorra hi havia cinc calzes de plata –dos d'ells daurats– amb les seves corresponents patenes, un reliquiari de plata amb una relíquia de Sant Esteve i una veracreu de plata daurada. I a més, les sufragànies de Santa Coloma i Sant Pere Màrtir d'Escaldes també disposaven ambdues d'un calze de plata.⁹² A la parroquial laurediana hi havia cinc calzes de plata amb la copa daurada i les seves patenes pertinents a més de tres calzes de peltre amb les patenes dorades.⁹³ En el mateix moment, l'església de Santa Eulàlia d'Encamp tenia a la seva disposició tres calzes de plata daurats, les patenes i una veracreu de plata daurada.⁹⁴ A Canillo posseïen quatre calzes de plata daurats amb les seves patenes, un copó «globo» de plata i una veracreu del mateix material.⁹⁵ En últim lloc, a Ordino va anotar-se que hi havia tres calzes de plata daurats juntament amb les patenes corresponents i un copó de plata daurat.⁹⁶

Per altre, les dues següents i últimes visites del segle, la de 1760 i la de 1781, posen atenció en els vasos sagrats d'una forma diferent a les vistes fins ara en aquest apartat. En els dos casos els visitadors van mencionar els recipients més valuosos en les introduccions ja comentades quan hem analitzat la reserva eucarística. La visita de 1760 per exemple, referencia els copons en aquest punt de les inspeccions de totes les

⁹² Rectoría de Andorra, 1716, p. 103: «Una veracruz de plata dorada, 1 reliquario de plata a modo de torraxa con vidrio dentro dentro de ella una reliquia de san Estevan, 5 cálices de plata con sus correspondientes patenas; 2 dorados. (...). Sufragáneas. Santa Coloma: 1 cáliz de plata con su correspondiente patena. (...). San Pedro Mártir: Tiene de ornamentos un cáliz de plata dorado con su correspondiente patena».

⁹³ Rectoría de San Julián, 1716, p. 105: «5 cálices de plata con copa dorada con sus correspondientes patenas, 3 de piltre con sus correspondientes patenas dorados».

⁹⁴ Vicaría perpetua de Encamp, 1716, p. 106: «3 cálices de plata dorados con sus correspondientes patenas, (...), 1 vera cruz de plata dorada».

⁹⁵ Vicaría perpetua de Canillo, 1716, p. 107: «cálices 4 con sus correspondientes patenas, todo de plata y dorados, globo de plata, vera cruz de plata».

⁹⁶ Vicaría perpetua de Ordino, 1716, p. 109: «globo con su caja de plata todo dorado, 3 cálices de plata dorados con sus correspondientes patenas».

esglésies.⁹⁷ Sobre els calzes, simplement s'esmentà de cadascun d'ells, com bé hem vist, que estaven guardats a la sagristia, en cap parroquial foren enumerats però.

Finalment, en l'última visita que ens ocupa succeeix el mateix que en l'anterior, és a dir que els copons es mencionen en les introduccions –innecessàries d'adjuntar en aquest punt de l'estudi– en el moment del control del Sant Sacrament. Convé fer ressaltar tan sols que en la inspecció a la Massana, el visitador va considerar necessari que el copó es daures de nou «por estarlo muy mal».⁹⁸

Realment, és en els inventaris d'aquest mateix any on hi ha el gruix de contingut més interessant sobre els vasos sagrats, ja que en cadascun d'ells apareixen catalogats calzes, patenes, copes, reliquiariis, veracreus, etc. amb un incís escàs però útil sobre el seu estat i materials. Així, a finals d'època moderna l'església de Sant Julià tenia tres calzes de plata, el primer amb esmalts, el segon de color blanc amb la copa daurada per dins i una patena que calia allisar, i el tercer amb el peu de bronze. A banda, s'hi sumen una veracreu de plata, un reliquiari amb relíquies de Sant Germà, i draps litúrgics, quatre dotzenes de purificadors, divuit purificadors per al lavabo i un nombre indefinit de «paños de cálices»;⁹⁹ A Santa Eulàlia d'Encamp, quedà anotat que hi havia cinc calzes de plata sobredaurats amb les seves respectives patenes –dos d'aquests però eren inservibles, un per trencat i l'altre per no estar ben sobredaurat–, una veracreu amb esmalts i pedreria, vuit sobrecalzes de seda i nou de llana –quatre d'ells inaprofitables– i quaranta-vuit purificadors –dos d'inservibles–;¹⁰⁰ Seguidament, l'església parroquial de Canillo sabem que constava de tres calzes –dos de plata sobredaurats i un altre amb el peu de bronze–, tots amb les seves patenes, vuit sobrecalzes –un d'ells danya–, vuit

⁹⁷ Canillo, 1760, p. 110: «El copón, donde continuamente se guarda el Santísimo es de plata y en la parte interior dorado. Está en fiel custodia y se lleva a los enfermos y a los impedidos en tiempo Pascual». Trobem les mateixes oracions a: Encamp, p. 112; Andorra, p. 113; Massana, p. 115; Ordino, p. 116; San Julián, p. 118.

⁹⁸ La Massana. Visita material., 1781, p. 130: «También mandó que se dorase el globo en que se guarda el Ssmo Sacramento, por estarlo muy mal».

⁹⁹ Ynventario de la iglesia parroquial de la villa de San Julián de Lória, 1781, pp. 130-131: «Primeramente tres cálices de plata, uno de ellos sobredorado todo con labores de cincel y algunos esmaltes, el otro blanco, copa sobredorada por adentro, y la patena es necesario ponerla más tensa o lisa, otro con su patena también pero el pie de él de bronce. (...). Otra la vera cruz de plata. Un relicario también de plata con reliquias de San Germán. (...). Quatro docenas de purificadores buenos. (...). Diez y ocho purificadores. (...). Paños de cálices ay los correspondientes para todas las casullas a excepción de la lama de plata».

¹⁰⁰ Ynventario de la iglesia parroquial de Santa Eulalia de la villa de Encamp, 1781, p. 132: «Primeramente cinco cálices de plata y uno sobredorado, todos con sus patenas: dos no pueden servir, el uno por no estar dorado y el otro por quebrado. Una vera cruz de plata dorada con algunos esmaltes y piedras. (...). Ocho paños de cálices de seda y nuebe de lana, cinco pueden servir pero los quatro restantes se pueden retirar. (...) Quarenta y ocho purificadores de los quales dos inservibles».

paños de cáliz i vint-i-quatre purificadors;¹⁰¹ Sant Esteve d'Andorra, tenia a la seva disposició, cinc calzes amb patenes –una d'elles per reparar– una veracreu esmaltada, un reliquiari de plata amb una relíquia de Sant Esteve –la real de la qual s'especifica que es guardava a l'arxiu–, i quinze sobrecalzes –onze de seda i quatre de llana–, a més de vint-i-quatre purificadors –dels quals la meitat ja estaven massa fets servir–;¹⁰² En el cas de Sant Corneli d'Ordino, el visitador va registrar quatre calzes de plata –el primer esmaltat, el segon sobredaurat, el tercer per sobredaurar juntament amb la patena i el quart, trencat–, una veracreu de plata sobredaurada amb esmalts, vint-i-quatre purificadors, i deu sobrecalzes «de todo tipos».¹⁰³ L'església de la Massana, disposava de quatre calzes de plata –un d'ells tot sobredaurat– i els demés amb les copes i patenes –una per arreglar– daurades; una custòdia de plata daurada i adornada amb esmalts i pedres, una veracreu esmaltada, catorze purificadors i quinze sobrecalzes –tots amb decència menys un–.¹⁰⁴ I per últim, però no menys important, Sant Pere Màrtir d'Escaldes posseïa un calze de plata, un copó, i en darrer lloc, setze purificadors, tres sobrecalzes de seda i quatre de llana.¹⁰⁵

Segons els inventaris analitzats doncs, arribem a la conclusió que la parroquial més rica que podia permetre's per una banda un nombre major d'objectes i per altra, de materials nobles i amb decoracions més exquisides era l'església de Sant Esteve d'Andorra, seguida de Santa Eulàlia d'Encamp. Així, les parroquials de Sant Julià, Ordino i la Massana –la única on curiosament s'hi catalogà una custòdia– ocupen un

¹⁰¹ Ynventario de la iglesia parroquial de la villa de Canillo, 1781, p. 133: «Primeramente tres cálices, dos de plata con sus patenas; éstas y las copas de los cálices dorados y el otro la mitad de plata y el pie de bronce con su patena y copa dorada. (...). Ocho paños de cáliz, siete buenos y uno no puede servir. (...) Veinte y quatro purificadores decentes».

¹⁰² Ynventario de la iglesia parroquial de San Esteban de la villa de Andorra, 1781, p. 134: «Primeramente un cáliz con su patena, todo sobredorado con algunos esmaltes. (...). Una vera cruz de plata sobredorada con esmaltes buenos y decente. Tres cálices con sus patenas, éstas y las copas doradas decentes. Otro cáliz de plata sobredorado todo con su patena, ésta necesita componerse. Un relicario de plata con una reliquia de San Esteban. En su archivo se conserva y guarda la auténtica. (...). Quince paños de cáliz, once de seda y quatro de lana todos decentes menos uno que necesita componerse. (...). Veinte y quatro purificadores, doce buenos y los demás no pueden servir».

¹⁰³ Ynventario de la iglesia parroquial de San Cornelio del lugar de Ordino, 1781, pp. 134-135: Quatro cálices de plata, uno sobredorado todo con algunos esmaltes, los otros decentes pero necesitan dorarse la patena y copa de uno y el otro no sirve por estar quebrado. Una vera cruz de plata sobredorada con algunos esmaltes. (...). Veinte y quatro purificadores. (...). Diez paños de cálices de todo tipos».

¹⁰⁴ Ynventario de la iglesia parroquial de los Santos Ciscle y Vitoria del lugar de la Massana y sus sufragáneas, 1781, p. 135: «Una vera cruz de plata sobredorada con esmaltes. Quatro cálizes todos de plata, uno todo sobredorado y los otros las copas y patenas, y necesita componerse una de éstas. (...). Catorce purificadores. (...) Quince paños de cáliz, todos decentes menos uno que está inservible. (...) Una custodia de plata sobredorada con algunos esmaltes y piedras».

¹⁰⁵ Declaración de lo que se halla en la iglesia de San Pedro Mártir del lugar de las Caldes en lo presente, 1781, p. 150: «Un cáliz de plata y patena decente. Un globo o copón de plata decente. (...). 16 purificadores buenos. (...). 3 sobrecálizes, uno de seda decente 4 de lanta, 3 buenos y uno puede passar».

tercer lloc al estar més o menys al mateix nivell. En darrer lloc, quedaria Sant Pere d'Escaldes, lògic al ser encara sufragània d'Andorra la Vella.

4.1. Vasos sagrats secundaris

Altres vasos litúrgics propis de les esglésies, com bé hem avançat, eren els encensers, les navetes i les canadelles. També les crismeres, tot i que no profunditzarem més sobre aquestes atès que ja s'han tractat anteriorment en l'apartat dels sants olis. Vegem doncs, quin era el seu ús i la seva repercussió en les esglésies parroquials de les Valls d'Andorra. En primer lloc, l'encenser és el receptacle de la brasa de carbó necessària per a la combustió de l'encens, normalment es troba suspès per cadenes. D'aquesta manera, al prendre forma de cassoleta doble, la tapa superior permet que surti el fum. En les visites que ens ocupen, es menciona de manera conjunta amb la naveta, que és també un recipient exprés per a l'encens que pren la forma d'una nau, símbol de l'arca de l'aliança.¹⁰⁶ A més, les canadelles –anomenades «vinageras» en les nostres visites– són les ampolletes destinades a contenir l'espècie del vi i l'aigua que el mossèn diposita al calze durant el sacrifici de la missa.¹⁰⁷

Si ens fixem en les visites pastorals, aquests objectes no van significar un gran focus d'atenció dels visitadors. De fet, de les inspeccions dels segles XVI i XVII no consten anotades cap mena d'informacions relatives als receptacles més secundaris. I arribats al segle XVIII només es va documentar en la visita de l'any 1716, que l'església d'Ordino disposava d'un encenser de plata.¹⁰⁸

Lluny de trobar grans detalls sobre la qüestió, no és fins als inventaris de 1781 que podem conèixer amb precisió el nombre, l'estat i els materials dels encensers, navetes i canadelles andorranes. Seguint aquesta línia doncs, a finals del XVIII la parroquial de Sant Julià tenia un encenser de plata i una naveta;¹⁰⁹ Santa Eulàlia d'Encamp, dos encensers, un de bronze i un altre de plata amb una naveta i una cullera –que s'usava per posar l'encens a l'encenser–;¹¹⁰ Sant Cerni de Canillo, un encenser de

¹⁰⁶ FARRÉ I SANPERA, 1990, p. 22; GUDIOL, 1902, p. 297.

¹⁰⁷ FARRÉ I SANPERA, 1990, p. 22; GUDIOL, 1902, p. 287.

¹⁰⁸ Vicaria perpetua de Ordino, 1716, p. 109: «ornamentos, (...), incensario de plata».

¹⁰⁹ Ynventario de la iglesia parroquial de la villa de San Julián de Lória, 1781, pp. 130-131: «una naveta para el incienso y incensario de plata».

¹¹⁰ Ynventario de la iglesia parroquial de Santa Eulalia de la villa de Encamp, 1781, p. 132: «y incensario y naveta de plata con su cuchara. Otro incensario de bronce decente».

bronze i una cullera de plata;¹¹¹ Sant Esteve d'Andorra, dues canadelles, unes decorades amb pedreria i les altres de plata, i dos encensers, un de plata amb naveta i cullera i l'altre de bronze.¹¹² Sant Corneli d'Ordino un encenser i naveta de plata a més d'unes crismeres –de les úniques mencionades als inventaris–.¹¹³ Sant Iscle i Sant Victòria de la Massana, un encenser de plata amb la seva naveta i cullereta.¹¹⁴ I finalment, Sant Pere Màrtir d'Escaldes disposava d'uns encensers de metall i d'unes crismeres d'estany, exemple que il·lustra de bona manera com els materials dels objectes de les esglésies sufragànies eren de materials menys nobles.¹¹⁵

5. L'ALTAR MAJOR I ELS SEUS ORNAMENTS

L'altar major, era l'espai més important de l'església ja que és on es dipositaven les relíquies en el moment de la seva consagració i alhora, on es celebrava l'eucaristia.¹¹⁶ Estava format per l'ara –bloc rectangular de pedra sostingut per un peu– i situat en la zona més elevada de totes, el presbiteri. Donada la seva importància doncs, l'espai havia d'estar en les millors condicions possibles.

En aquest marc, no existeix cap cas en les visites del segle XVI i XVII on es documenti un mal estat de l'altar, és a dir que en totes les esglésies es preservava degudament. En les visites de 1575, l'altar major es menciona al principi del segon paràgraf, «Item fonch visitat lo altar maior de la dita yglesia, y fonch trobat bé y degudament»¹¹⁷ –com el sant sacrament, les fonts i els olis– i no es mana res que concerneixi a tal espai. A les tres següents –1576, 1587 i 1672– no s'esmenta res. Seguidament, a la de 1677 passa el mateix que en la primera ja que ens trobem amb que l'altar es menciona a la «frase inicial» del document però només en la visita de la

¹¹¹ Ynventario de la iglesia parroquial de la villa de Canillo, 1781, p. 133: «Una naveta de plata con su cuchara para echar el incienso decente. Un incensario de bronce».

¹¹² Ynventario de la iglesia parroquial de San Esteban de la villa de Andorra, 1781, p. 134: «vinageras con dos piedras brillantes. (...). Un incensario con su naveta y cucharita para el incienso, todo de plata. Unas vinageras chicas de plata con su platillo de estaño decentes. (...). Un incensario de bronce, puede pasar con una grande compostura».

¹¹³ Ynventario de la iglesia parroquial de San Cornelio del lugar de Ordino, 1781, pp. 134-135: «Incensario y naveta de plata. (...) Unas crismeras y un bote para los santos óleos».

¹¹⁴ Ynventario de la iglesia parroquial de los Santos Ciscle y Vitoria del lugar de la Massana y sus sufragáneas, 1781, p. 135: «Un incensario de plata con su naveta y cucharita decentes».

¹¹⁵ Declaración de lo que se halla en la iglesia de San Pedro Mártir del lugar de las Caldes en lo presente, 1781, p. 150: «unas chismellas de estagno. (...) Unos incensarios de metal pueden passar».

¹¹⁶ GUDIOL, 1902, p. 119; PALAU I BADUPELL, 2016, p. 228.

¹¹⁷ Sant Julià (de Lòria), 1575, p. 121.

Massana.¹¹⁸ Tanmateix, l'última visita d'aquests segles, la de 1679, és la més peculiar entorn l'assumpte perquè per una banda, altre cop només s'hi esmenta l'altar de la Massana¹¹⁹, i per altra, es diu que s'hi van deixar uns manaments –que normalment es clavaven a la porta de l'església– escrits en un paper enganxat al peu de l'altar. Aquests en particular, es referien especialment al comportament dels fidels.¹²⁰

A partir de les visites del segle XVIII, podem veure que l'estructura textual de la visita canvia i presenta, per primer cop, un apartat específic pels *Ornamentos* –que en part ja hem tractat– on apareixen referenciats certs ornaments de l'altar com són les tovalles i els corporals entre d'altres. Les tovalles doncs, que normalment eren de lli o de cotó, es col·locaven directament damunt de l'altar juntament amb altres teixits sobre els quals es situava el pa i el vi en el moment de la transsubstanciació. Per aquest motiu, havien d'estar impol·luts ja que entrarien en contacte amb el cos i la sang de crist. Així, com és evident, les parròquies més riques eren les que es podien permetre tenir més ornaments.¹²¹ Com veurem, en una de les nostres visites el visitador va constatar el nombre exacte de tovalles que tenien les esglésies però en cap cas, el seu estat.

Un altre dels teixits importants de l'altar eren els corporals, que com ja hem explicat, entraven en contacte directe amb la reserva eucarística. Consistien en un drap blanc que es disposava damunt les tovalles sobre el qual es col·locava directament el calze i la patena.¹²² D'aquesta manera, pel seu significat eren un objecte molt respectat, tot i que com veurem, gairebé no apareixen mencionats en les visites. Igual que els pal·lis –un petit teixit de lli que es col·locava sobre del calze durant la transsubstanciació–, o els sobrealtars –teixit que cobria el que hi havia damunt l'altar–, que directament ni se'n fa referència.

La primera visita del segle XVIII –1716– és molt rellevant ja que és la única en la que s'enumeren els ornaments de l'altar. Així, és gràcies a aquesta que avui podem

¹¹⁸ Massana, 1677, p. 131: «Et primum visitavit sanctissimum Eucharistiae Sacramentum (...) in quadam custodia conditum in sacrario altaris majoris repertum».

¹¹⁹ Massana, 1679, p. 131: «Primovisitavit sanctissimum Eucharistiae Sacramentum (...) in quadam custodia conditum in sacrario altaris majoris repertum».

¹²⁰ Massana, 1679, p. 134: «Item manam als reverents parroquos que després de aver-se tocada la Ave Maria acostumada en la tarde fasen fer nou senyal per a les ànimes pasat lo espay de tres quarts o una hora. Advertint al peu del altar als parroquians que tinguen en memoria de pregar per les ànimes dels fidels difunts. Item manam a dits parroquos que sempre y quant los consto que los encartats de matrimoni no desiston de estar debaix de un cubert junts fent poch cas del mandato se'ls ha publicat ya en lo peu del altar, que en particular y personalment los intimon la censura ab complevi, donant-nos avís per a que prosehigam contra de ells ab la execució de dita censura, en pena de excomunió y de 3 lliures».

¹²¹ PALAU I BADUELL, 2016, p. 228.

¹²² PALAU I BADUELL, 2016, p. 229.

saber el nombre exacte de tovalles i corporals de cada parroquial a principis del segle XVIII.¹²³ Cal destacar que ja sigui en més o menys mesura, totes les esglésies tenien tovalles però l'existència de corporals en aquest any en concret, només queda documentada a Sant Julià. Alhora, les esglésies d'Encamp i Canillo tenien frontals, unes altres teles, –els d'Encamp eren més rics ja que estaven «guarnecidos con galón de oro»–. I de l'església d'Ordino s'anotà també que tenia quatre ares.

Per anar acabant, en la penúltima visita que conforma el nostre estudi, la de 1760, simplement es menciona l'altar major altre cop en el segon paràgraf –ja tractat quan hem analitzat el sant sacrament–. De cada església és diu concretament que: «tiene en su altar mayor el tabernáculo del SS. Sacramento por dentro pintado, por fuera dorado».¹²⁴ Finalment, l'última visita de totes, la de 1781, primerament proporciona la mateixa informació que la visita anterior a través d'una frase predeterminada: «el tabernáculo está en la capilla mayor firme dentro de las gradas».¹²⁵ És a dir que en aquest cas tenim notícia sobre els altars majors quan el visitador feu referència dels tabernacles. I tot seguit, el més interessant és que es va manar que els altars d'Andorra, Ordino i la Massana es reparessin.¹²⁶

De les mancances d'ornaments no se'n fa referències tot i que com hem comprovat, en algunes esglésies faltaven o almenys no va referenciar-se l'existència de corporals, pal·lis i sobrealts. Al mateix temps, tampoc va anotar-se en cap moment una de les faltes més comuns amb les quals es trobaven els visitadors, que les peces de roba estessin brutes o inservibles. Així doncs, la valoració dels altars majors durant els tres segles en general és positiva.

En aquest punt, és convenient ressaltar dues coses: la primera que els altars també eren adornats amb una creu, però que aquestes les mencionarem en un altre punt

¹²³ Rectoría de Andorra, 1716, p. 103: «Ornamentos, toallas 36», Sufragáneas, Santa Coloma: «9 toallas», San Pedro Mártir: «6 toallas»; Rectoría de San Julián, 1716, p. 105: «Ornamentos. (...) 12 pliegos de corporales con sus bolsas de diferentes cortes y colores»; Vicaría perpetua de Encamp, 1716, p. 106: «Ornamentos, (...) 19 toallas, 6 frontales de diferentes cortes y colores guarnecidos con galón de oro, 15 toallolas»; Vicaría perpetua de Canillo, 1716, p. 107: «Ornamentos. (...) 7 frontales de diferentes cortes y colores, (...), toallas 29, toallolas 9»; Vicaría perpetua de Ordino, 1716, p. 109: «Ornamentos. (...) 4 aras, (...), 16 toallas, 12 toallolas».

¹²⁴ Proceso de la visita de las seis parroquias de los Valles de Andorra, 1760, pp. 110- 119.

¹²⁵ Visita 1781, pp. 119-130.

¹²⁶ Andorra. Visita material., 1781, p. 126: «En la visita personal de dicha yglesia parroquial mandó y decretó Su Señoría Ylustrísima, el obispo mi señor, que la ara del altar mayor se picase y se dejase tersa e igual»; Ordino. Visita material., 1781, p. 128: «En la visita de altares mandó Su Señoría Ylustrísima, el obispo mi señor, que las ares se picasen y se dejasen tersas y lisas»; La Masana. Visita material., 1781, p. 130: «Que las ares de todos los altares de que cuida la yglesia se compusiesen y encajasen en las mesas».

del treball ja que quan son mencionades en el conjunt del text que conforma les visites, en cap cas s'especifica que siguin creus d'altar; i la segona, que altres objectes d'aquest espai apareixen mencionats als inventaris finals de 1781.¹²⁷

5.1. Els altres altars

Un cop inspeccionat l'altar major, el visitador repassava els altres altars laterals de l'església, els quals s'enumeraven amb la seva invocació. Convé destacar que no sempre coincideixen amb les capelles actuals. A Andorra, les invocacions més freqüents eren majoritàriament a la Mare de Déu, al Sant Crist i a d'altres sants com: Sant Germà, Santa Llúcia, Sant Joan, Sant Sebastià, Sant Roc, Sant Feliu, Sant Agustí, Sant Esteve, Sant Bartomeu, Sant Serni, Santa Magdalena, Sant Pere i Sant Miquel. Alhora, el nombre d'altars laterals de les esglésies parroquials és un indicador de la puixança, dimensió i riquesa de cada parròquia.¹²⁸ Com veurem a continuació, la documentació demostra que tot i no constituir el centre del culte, aquests altars van ser objecte d'una acurada atenció.

En les visites del segle XVI i XVII, només es fa una enumeració dels altars laterals existents en el moment a la visita de 1575. D'aquesta manera, sabem que l'església de Sant Julià tenia dos altars a més del major, el de Sant Germà i el de la Mare de Déu;¹²⁹ la d'Andorra la Vella cinc, el de Santa Llúcia, el de Nostra Senyora, el de Sant Joan, el de Sant Sebastià i Sant Roc, i el de la Mare de Déu del Roser;¹³⁰ l'església d'Encamp un, el de Sant Feliu;¹³¹ a la de Canillo n'hi havia un altre dedicat a Sant Agustí;¹³² a la d'Ordino dos, dedicats a Nostra Senyora d'Ordino i a Sant Esteve;¹³³ i

¹²⁷ Consultar taula: «frontales», «manteles altar», «paños ara», «paños mesa altar», «tuallas altar», «dosel» i «cruces altar».

¹²⁸ PUIG I ALEU, 2006, p. 342.

¹²⁹ Sant Julià (de Lòria), 1575, p. 121: «Item foren trobats en dita yglésia dos altars de devotió, la hun de la Verge Maria y l'altre de Sant Germà, ahont los dies de festa creman seglas llàntias y no y ha ningun benefici».

¹³⁰ Sant Esteve d'Andorra, 1575, p. 122: «Item en la dita yglésia fonch trobat un altar sots invocació de Santa Llúcia en lo qual y ha instituït un benefici sots dita invocació de Santa Llúcia, és beneficiat mossèn Miquel Canalill prevere. Item y ha un altar sots invocació de Nostra Señora, altre sots invocació de Sant Joan, altre sots invocació de Sant Sebastià y Sant Roc, altre de Nostra Señora del Rosser, los quals són tots de devotió, y estan bé y degudament».

¹³¹ Santa Eulàlia d'Encamp, 1575, p. 123: «Item hi ha altre altar sots invocació de Sant Feliu de devotió, lo qual està bé y degudament».

¹³² Sant Serni de Canillo, 1575, p. 123: «Item fonch trobat un altar sots invocació de Sant Agustí, lo qual està bé y onestament».

finalment a la de la Massana quatre, sota l'advocació de Sant Bartomeu, Sant Serni, Santa Maria Magdalena, Sant Pere i Sant Miquel.¹³⁴

Seguidament, després que al 1576 i 1587 no es mencionessin, a la visita de 1672 apareix una ordre del visitador de la Massana, el qual va considerar que calia que la capella del Roser –situada al costat nord de l'església– s'adornés i s'emblanquinés.¹³⁵ I això és tot donat que les visites de 1677 i 1679 no consten d'informació sobre els altars laterals.

Posteriorment, si passem a analitzar les visites del segle XVIII ens trobem amb que en les del 1716 i 1760 els altars tornen a mencionar-se i en la de 1781 s'ordena coses sobre algun d'ells. En aquest apartat doncs, tractarem les dues visites inicials de forma conjunta i per acabar, comentarem què va dir-se en l'última de totes. Començant, com hem dit, per les primeres visites del segle, és senzill apreciar com en la de 1716 els altars van passar-se a examinar després de l'apartat *ornamentos*, i en la de 1760 ja van passar a presentar-se en un apartat específic després del de la *Pila baptismal* titulat *Altars*. Procedim a veure-ho.

L'any 1716, l'església d'Andorra la Vella tenia quatre altars laterals dedicats a la Mare de Déu del Roser, santa Llúcia, sant Crist i sant Joan Baptista,¹³⁶ és a dir que respecte als segles anteriors en va perdre un, el de Sant Sebastià i Sant Roc. I al 1760 tenia els mateixos, ben adornats i conservats.¹³⁷ A la parroquial de Sant Julià de Lòria, al 1716 hi havia quatre capelles, la de sant Germà, la de sant Crist, la de la Mare de Déu

¹³³ Sant Corneli i Sant Ciprià de Ordino, 1575, p. 124: «Item foren trobats dos altars en dita yglésia, lo hu sots invocació de Nostra Senyora de Ordino y l'altre sots invocació de Sant Esteve, diuen és tot un benefici, y és beneficiat mossèn Domingo Jovany clergue».

¹³⁴ Santa Maria, Sant Aciscle y Santa Victòria de la Massana, 1575, p. 125: «Item fonch trobada una capella, en la qual hi ha un altar sots invocació de Sant-Barthoreu y és benefici, lo qual té de capbreu ××× llures; és ne patró Ramon Capella pagès de dit loch de la Massana, (...) Item fou trobat altre altar sots invocació de Sant Cerni, és de devotió. Item altre altar sots invocació de Santa Maria Magdalena també de devotió. Item altre altar de Sant Pere y Sant, Miquel també de devotió».

¹³⁵ Massana, 1672, p. 130: «Per quant avem vist esse necessari molts adornos per la capella de la Massana i també per la capella del Roser de la mateixa parrochial. (...) primo en la capella del Roser, fer-la emblanquir, daurar l'altar, comprar ternn de domàs blanch, y altres adornos necessaris per la dita capella etc».

¹³⁶ Rectoría de Andorra, 1716, p. 103: «Dentro de los ámbitos de dicha iglesia ay 4 capillas. La primera es la de la Virgen del Rosario. Tiene de renta todos los años 16 libras, 12 sueldos. Los ornamentos son de la parroquial. La segunda capilla es la de santa Luzia virgen y mártir. Tiene de renta anual 2 libras, 6 sueldos; son cobrables como consta. Los ornamentos son de la parroquial. La tercera capilla es la del Santo Christo. Es mantenida de la parroquial de todo. La quarta capilla es de san Juan Bautista. Esta también es mantenida de la parroquial».

¹³⁷ Andorra, 1760, p. 113: «Tiene quatro altares: uno bajo invocación del S. Christo, otro de S. Juan Bautista, otro de la Virgen Santíssima y otro de Sta. Lucia. Todos están decentes y adornados de aras, cruces y otros adornos correspondientes para celebrarse en ellos el santo sacrificio de la misa».

del Roser, i la de la Immaculada i la Mare de Déu del Remei,¹³⁸ dues més respecte els segles anteriors. I al 1760 en tenia una més, a part de les mencionades, la de la Verge de la Concepció,¹³⁹ tret que evidència el creixement i bonança de l'església. Respecte la parròquia d'Encamp, la seva església tenia al 1716 quatre capelles sota advocació de sant Feliu, sant Antoni de Pàdua, la Mare de Déu del Roser i la Mare de Déu del Carme,¹⁴⁰ aspecte rellevant ja que com hem analitzat, als segles anteriors només tenia la de Sant Feliu. Al cap de 44 anys però, en va perdre una, la de Sant Antoni de Pàdua.¹⁴¹ Canillo, al 1716 tenia tres altars dedicats a la Mare de Déu del Roser, sant Agustí i sant Crist,¹⁴² dos més que en els segles anteriors –que només tenia el de Sant Agustí–. I al 1760, al contrari d'Encamp, en tenia un més, el de Sant Martí,¹⁴³ per tant, amb el pas del temps l'església també va experimentar un creixement important. La parroquial d'Ordino, l'any 1716 constava de quatre capelles, la de la Mare de Déu del Roser, la de sant Esteve, la de sant Crist i la de sant Guillem,¹⁴⁴ dues més en comparació als segles

¹³⁸ Rectoría de San Julián, 1716, p. 105: «Dentro los ámbitos de dicha parroquial ay 4 capillas. La primera es del Santo Christo. La segunda de la Virgen del Rosario. La tercera de san Germán obispo y confessor. La quarta la Virgen del Remedio. Todas muy decentes y bien adornadas con todo lo necesario».

¹³⁹ San Julián, 1760, p. 118: «Tiene cinco altares: uno baxo la invocación de San Germán, otro baxo el título de la Virgen de la Concepción, otro del Santo Christo, otro de la Virgen del Rosario y otro de la Virgen del Remy. Todos están decentes y adornados de aras, cruces y candeleros y otros adornos necesarios para el santo sacrificio de la missa».

¹⁴⁰ Vicaría perpetua de Encamp, 1716, p. 106: «Dentro los ámbitos de dicha parroquia ay las capillas que siguen: la primera es la de san Félix esta decente, no tiene renta ni ornamentos, es assistida de la parroquial. La segunda capilla es la de san Antonio de Padua, qual es mantenida por la casa de Juan Antonio Torras del mismo lugar de Encamp. En dicha capilla ay todo lo necesario para celebrar el santo sacrificio de la missa, está muy decente. La tercera capilla es la de la Virgen del Rosario, en cuya capilla ay cofradia fundada con indulto apostólico, como consta. Tiene de renta todos los años 53 libras cobrables, como consta de sus autos, Es assistida de los ornamentos de la parroquial, está muy decente».

¹⁴¹ Encamp, 1760, p. 112: «Tiene tres otros altares: uno baxo invocación de la Virgen del Rosario, otro baxo el título de S. Félix y el otro de la Virgen del Carmen, todos bien adornados y con aras, cruces y lo demás necesario».

¹⁴² Vicaría perpetua de Canillo, 1716, p. 107: «Dentro de los ámbitos de dicha parroquial ay las capillas que se siguen: la primera es la de la Virgen del Rosario, cuya capilla no tiene renta, es mantenida de los moradores de dicho lugar y assistida de la parroquial. La segunda capilla es la de San Agustin. Tampoco tiene renta, sino que es assistida parroquial. La tercera capilla es la del Santo Christo, es assistida y mantenida de los moradores y de la parroquial».

¹⁴³ Canillo, 1760, p. 110: «Tiene quatro altares: uno bajo invocación de la Virgen del Rosario, otro bajo título de S. Agustin, otro de S. Martin y otro del S. Christo. Todos están decentes, y adornados de aras, cruces y correspondientes candeleros, a excepción del altar del S. Christo, que por no tener ara fixa se ha mandado so pena de suspensión, que nadie celebre en él el santo sacrificio de la missa, hasta tenerla».

¹⁴⁴ Vicaría perpetua de Ordino, 1716, p. 109: «Las capillas que ay dentro los ámbitos de dicha parroquial son las que se siguen; La primera es la de la Virgen del Rosario, en la qual ay confradía fundada con indulto apostólico como consta, está muy decente. Tiene de renta de annual pensión, años con otros, en frutos y dinero 50 libras barcelonesas. Los ornamentos van juntos con los de la parroquial. La segunda capilla es la de sam Estevan, es mantenida por la casa de Nicolao Areny del mesmo lugar dc Ordino. Está muy decente y adornada de todo lo necesario para el santo sacrificio de la missa. La tercera capilla es la del Santo Christo, está decente es mantenida de la iglesia' parroquial. La quarta capilla es la de san Guillelmo abad, es manterida por la casa del Dr. Areny, está muy decente y adornada de todo».

passats. I a l'any 1760 conservava les mateixes.¹⁴⁵ Finalment, sabem que la Massana l'any 1716 tenia quatre altars, el mateix nombre que en els segles passats però aquest cop dedicats a la Mare de Déu del Roser, a sant Isidre, a sant Antoni de Padua i a la Mare de Déu del Carme.¹⁴⁶ Més endavant, al 1760, conservava justament els mateixos.¹⁴⁷

Amb tot doncs, d'aquesta doble comparació n'extraïem que els altars laterals tot i ser menys importants van ser objecte de la mirada dels visitadors, els quals van trobar-los generalment en bon estat, ben adornats i amb les seves ares i creus pertinents.

Per acabar, vegem quines instruccions es van donar sobre algunes de les capelles de les parroquials andorranes en la visita de 1781. A Sant Julià, era necessari que es canviés l'ara de l'altar del sant Crist perquè estava trencada, i a més, les ares de la capella de la Concepció i la del Remei s'havien de fixar. En aquest punt doncs, també es va exigir que fins que no s'arreglessin aquests desperfectes, no es podria celebrar missa en cap dels altars esmentats.¹⁴⁸ A Encamp, com ja hem comentat anteriorment, el problema en concret d'una de les capelles –la del Rosari– era el seu mal estat, d'aquí que es manés reparar-la i emblanquir-la.¹⁴⁹ A les capelles de l'església parroquial d'Andorra, el problema tornava a raure en l'estat de l'ara ja que se n'hagueren de comprar algunes de noves per a la capella de santa Llúcia i la del sant Crist.¹⁵⁰ A Ordino

¹⁴⁵ Ordino, 1760, p. 117: «Tiene unos 4 altares: uno bajo invocación de la Virgen del Rosario, en el qual ay cofadria aprobada; tiene de renda unas sinquenta libras y va fielmente administrada. Otro del Santo Christo, otro de San Guilermo y otro de la Virgen y San Estevan. En éste ay beneficio perpetuo simple, no se sabe su renda y es de patronato laical. Todos estos altares están decentes y adornados de aras, cruces etc».

¹⁴⁶ Massana, 1716, p. 115: «A más del altar Mayor ai otros quatro altares, uno bajo invocación de San Isidro, otro de San Antonio de Padua, otro de la Vorgen del Carmen y otro de la Virgen del Rosario. Todos decentes y adornados de ares, cruces y demás necessario para el santo sacrificio. El número de confesionarios corresponde al de los confesores».

¹⁴⁷ Massana, 1760, p. 115: «A más del altar Mayor ai otros quatro altares, uno bajo invocación de San Isidro, otro de San Antonio de Padua, otro del Carmen y otro de la Virgen del Rosario. Todos decentes y adornados de aras, cruces y demás necesario para el santo sacrificio. El número de confesionarios corresponde al de los confesores».

¹⁴⁸ San Julián. Visita material., 1781, p. 121: «En el altar del Ssmo Christo mandó quitar el ara por estar quebrada y pegada, que las del altar de la Concepción y la de el de los Remedios que se fijasen bien en sus meses, y Su Señoría Yllustríssima mandó al Rdo. Rector no permitiese decir missa en ninguno de estos altares hasta tanto que se cumpliese lo mandado».

¹⁴⁹ Encamp. Visita material., 1781, p. 122: «En dicha parroquia ay una capilla de patronato laycal, vajo el titulo del Rosario y mandó Su Señoría Yllustríssima al patrono la reparase y blanqueare por estar muy indecente».

¹⁵⁰ Andorra. Visita material., 1781, p. 126: «En la visita personal de la dicha iglesia parroquial mandó y decretó Su Señoría Ylustrísima, el obispo mi señor, que la ara del altar mayor se picase y se dejase tersa e igual, que en la del altar del Rosario se practicase lo mismo, que se comprase una ara nueva para el altar de Santa Lucía por haverse quitado la que tenía para ponerla en el Sagrario, por estar quebrada la que

en canvi, el que el visitador no va acceptar va ser la mida de l'ara de l'altar del Rosari, massa petita segons la seva consideració.¹⁵¹ I en darrer lloc, a la Massana es va dictaminar la suspensió de la capella de la casa de Colat del Puig fins que no es tragués el sepulcre que hi havia col·locat al peu de l'altar.¹⁵²

6. LES VESTIDURES SACERDOTALS

La següent qüestió a considerar és l'aixovar litúrgic, és a dir tot el conjunt de robes que vestien els celebrants. En el cas de les nostres visites, tals vestidures no apareixen recollides conjuntament en cap dels documents, és per això que ens disposarem a fer-ho en aquest estudi. Primer de tot però, vegem quines eren les indumentàries i les seves funcions.

D'entrada, els rectors com a mínim havien de tenir dos jocs de vestidures un *dominicalli*, pels diumenges i les festivitats i un d'*ordinario* pels dies de cada dia. Simultàniament, cada joc estava compost per dues parts, una d'interior i una altra d'exterior. En aquest marc, les peces de roba que constituïen la part interior de les vestidures eren l'avit, l'alba i el cinzell. Per una banda, l'avit era el primer teixit litúrgic que es col·locaven tant els clergues com els sacerdots i bisbes per celebrar els oficis divins, consistia en un llenç blanc rectangular amb una obertura per fer-hi passar el cap o bé en una peça que envoltava la part superior del cos –coll, esquena i pit– i que es lligava amb unes cintes. Per altra, l'alba era una túnica blanca, normalment de lli que es col·locava damunt de l'avit. Ambdós peces eren de color blanc, símbol de puresa. I el cinzell, –també anomenat cíngol– era una espècie de cinturó de seda o lli amb el qual el sacerdot podia ajustar-se l'alba a la cintura, generalment tenia una borla als dos extrems i podia ser de color blanc o bé del color litúrgic del dia.¹⁵³

De manera paral·lela, les vestidures exteriors estaven compreses per la casulla, l'estola i el maniple. La casulla era la peça de roba més rica i decorada al ser la més

tenía, y que suspendía y privava para celebrar el santo sacrificio de la misa el altar del Ssmo Christo hasta tanto que el Rector mandase componer la mesa y ara de dicho altar».

¹⁵¹ Ordino. Visita material., 1781, p. 128: «que se quitase la (ara) del altar del Rosario por ser chica y que en su lugar se pusiese otra más grande, que la de la capilla del patronato del Sr. Dn. Guillermo se volviese a sacar y se encajase bien en la mesa del altar».

¹⁵² La Masana. Visita material., 1781, p. 130: «En la visita de altares suspensió Su Señoría Ylustrísima, la capilla del patronato laycal de la casa de Colat del Puig, hasta tanto que su patrono quitase la sepultura o sepulchro que està en el mismo pie del altar».

¹⁵³ PALAU I BADUELL, 2016, p. 230; GUDIOL, 1902, p. 253-254.

externa de totes i per tant la més visible, la tela en sí, presentava una gran obertura als dos costats –per fer sortir els braços– de tal forma que queia per davant i darrere del cos fins a les cames. L'estola, era una mena de banda rectangular llarga que el sacerdot es penjava al coll, d'aquesta només n'eren visibles els extrems ja que es col·locava per sobre de l'alba i per sota de la casulla. El maniple, utilitzat pels clergues durant la celebració de la missa era similar a l'estola però més curt i cenyit a l'avantbraç esquerre, per sobre de l'alba.¹⁵⁴ Aquestes vestidures presentades doncs, eren les indispensablement necessàries per al culte. A continuació, veurem de quina forma van tenir-se en compte per part dels visitadors en les inspeccions dutes a terme en primer lloc durant els segles XVI i XVII.

Abans de començar, convé recalcar que en aquests dos segles tot i que les vestimentes sacerdotals més imprescindibles foren objecte de mencions, en cap de les visites es va fer un control sistemàtic suculent. Particularment perquè no es va redactar cap inventari i perquè en els escrits en sí, no hi consten esmentades les vestidures de totes les esglésies, sinó que apareixen les ordres dutes a terme per part del visitador en aquelles parroquials que tenien carències en aquest sentit.

Així, començant per la visita de 1575, ens trobem amb certes exigències per part dels visitadors entorn la qüestió de les vestidures, però no en gran nombre. A Sant Julià per exemple, era necessari que es comprés un àmit nou i que les vestidures en sí s'arreglessin.¹⁵⁵ A Andorra calia comprar dos cinyells, una estola i dos corporals.¹⁵⁶ I a Canillo, hi faltaven corporals, dos cinyells, una estola i un maniple.¹⁵⁷ De la resta d'esglésies no va destacar-se cap necessitat entorn aquest assumpte, per tant podem suposar que no els faltava de res. A més, en la visita duta a terme l'any següent, no hi ha cap referència ni a l'estat ni a possibles mancances de vestidures, fet que demostra que les esglésies esmentades van comprar les peces que se'ls hi havia ordenat l'any anterior.

Posteriorment, en la visita de 1587, tornaven a faltar diverses peces en algunes parroquials, però no en totes, tot i que és significatiu que dues d'elles siguin les

¹⁵⁴ PALAU I BADUELL, 2016, p. 231; GUDIOL, 1902, p. 254-255.

¹⁵⁵ Sant Julià (De Lòria), 1575, p. 121: «Item manam fassen un àmit nou y que adoben lo vestiment que estiga bé i degudament».

¹⁵⁶ Sant Esteve de Andorra, 1575, p. 122: «Et primo que los sacristans (...) y compren dos sinyells, una estola y dos corporals, de assí a la festa de Tots Sants prop vinent».

¹⁵⁷ Sant Serni de Canillo, 1575, p. 123: «Et primo mana al sacristans de la dita parròchia que fassan uns corporals, dos sinyells, una sacra de assí a Sant Miquel de setembre primer vinent, sots pena de trenta sous. Item que compren una stola y un maniple de assí a Sant Miquel de setembre prop vinent, sots pena de vint sous».

mateixes que també presentaven falta de robes en la primera visita del segle. A Sant Julià doncs, altre cop calia en aquest cas comprar una casulla pels dies festius.¹⁵⁸ A Andorra, feia falta vestiments en general per celebrar missa a Sant Pere Màrtir d'Escaldes.¹⁵⁹ I a Encamp, era necessari comprar un tafetà vermell i un vel negre.¹⁶⁰ El tafetà, era una tela llisa de seda amb un lligat de plana. Finalment, en les següents visites, la de 1672 i 1677 no va anotar-se cap problemàtica en qüestió. I en la visita del 1679, resulta interessant i pertinent analitzar fins a quin punt l'Església tenia cura de la seva pròpia forma de vestir, ja que un exemple clar n'és el fet que a la Massana s'exigís que els clergues anessin amb decència, senyal de que no ho devien fer.¹⁶¹

A banda de les vestidures analitzades, n'hi havia d'altres que tot i no ser essencials també eren importants, com la capa pluvial, la dalmàtica i el sobrepellís. La capa pluvial, era una espècie de mantell amb moltes ornamentacions –sanefes en la part del pit fins als peus– que servia per protegir-se del mal temps. Posseïa una gran obertura i un caputxó, normalment triangular i acabat en punta. Aquesta peça, era utilitzada exclusivament per l'oficiant en les processons i provablement, només en tenien les parròquies més riques. La dalmàtica era una túnica curta, amb obertures laterals i mitges mànigues molt amples utilitzada pel diaca i sotsdiaca, ajudants del sacerdot durant l'ofici diví. Així, si la casulla era pròpia del sacerdot, la dalmàtica ho era del diaca. En últim terme, el sobrepellís també era una mena de túnica curta amb mànigues amples, que es col·locava per sobre de la sotana en les processons, i en aquest cas era emprada per tots els clergues.¹⁶²

Fins ara, en les primeres visites estudiades hem vist com només varen anotar-se exigències que tenien a veure amb la falta d'algunes de les vestidures més imprescindibles. A partir del segle XVIII però, aquesta situació canvia i trobem que més enllà d'ordres, el nombre de vestidures que tenia cada parroquial –essencials i no essencials– apareix escrit en l'apartat d'*ornamentos*. La visita de 1716 ho il·lustra a la

¹⁵⁸ Sant Julià, 1587, p. 128: Item manam als mateixos que de assí à Nostra Senyora de agost primer vinent compren una casulla bona y honesta per a les festes anyals, en pena de 5 lliures y de excomunió.

¹⁵⁹ Andorra, 1587, p. 128: «Item manam an en Bernat Ricart de Angordany que compre uns vestiments a la capella de Sant Pere Màrtir de les Caldes per dir missa».

¹⁶⁰ Encamp, 1587, p. 129: «Item manam als mateixos que dins dos mesos primers vinents compren un taffatà vermell y un vel negre, en pena de 3 lliures y de excomunió».

¹⁶¹ Massana, 1679, p. 133: «Primerament manam a totes les persones de nostron for ecclesiàstich vagen ab decència y vestir exterior regulats, no usant mitges blanques ni de color que no sia honest, ni gipons dels mateixos colors, y que no vagen per los llochs sens sotana, (...) en pena de excomunió y de 5 lliures en cada cosa que de dites faltaran».

¹⁶² PALAU I BADUELL, 2016, p. 231; MARTÍNEZ GALERA, 2016, p. 13-16.

perfecció, gràcies a aquesta, sabem que a inicis del XVIII l'església d'Andorra tenia dotze albes, vuit sobrepellissos i dues capes processionals, una de domàs blanc i una altra de domàs carmesí.¹⁶³ La de Sant Julià setze albes, vint amits, dotze cingols, dotze casulles –quatre de domàs blanc, tres carmesins, tres de morts i tres de diferents colors– i quatre capes processionals –una carmesí, una blanca, una de morts i una altra de diversos colors–.¹⁶⁴ La parroquial d'Encamp estava dotada de deu casulles –dos de domàs blanc, tres de domàs carmesí, tres de d'altres colors i dues de morts–, quatre capes processionals –dos blanques amb galons d'or, una de temps i una de morts–, set albes, un nombre indefinit de sobrepellissos i tres bonets.¹⁶⁵ La de Canillo tenia sis casulles –una carmesí, una blanca, dues de diferents colors i dues de morts–, una capa de domàs carmesí, sis sobrepellissos, vuit amits, 8 albes i sis cingols.¹⁶⁶ I finalment a l'església d'Ordino sabem que hi havia deu casulles –dos de domàs carmesí, dos de domàs blanc, dos de morts i quatre de diversos colors–, vuit albes, set amits, sis cingols i quatre bonets.¹⁶⁷

Tanmateix, no és casualitat que existissin casulles i capes de diferents colors, en les nostres visites, en concret es menciona el blanc, el carmesí i el de morts. És per això que arribats en aquest punt, resulta pertinent exposar els seus significats ja que cadascun d'ells representa un moment històric de la salvació del poble de Crist. De fet, els colors en conjunt, ajudaren a conformar tant una unitat en l'ús de les vestimentes com l'estètica general de les celebracions cristianes. D'aquesta manera doncs, cada color s'utilitzava en diferents moments i festivitats de l'any litúrgic. En primer lloc, el blanc era símbol de glòria, de puresa i de la llum de déu i s'usava en diverses èpoques com en les festes del Senyor, de la Verge, per Nadal i per Pasqua. En segon lloc, el carmesí que és un color tirant cap a un vermell fosc, com la sang, simbolitzava l'amor, el matrimoni i la reialesa però sobretot l'esperit sant. Per aquest motiu es duia durant les festes dels

¹⁶³ Rectoría de Andorra, 1716, p. 103: «12 albas, 8 sobrepellices, (...), 2 capas procesionales, una de domás blanco y otra de domás carmesín».

¹⁶⁴ Rectoría de San Julián, 1716, p. 105: «16 albas, amitos 20, singulos 12, casulas 12, 4 de domás blanco, 3 de domás carmezín, 3 de diffuntos, 3 de diferentes colores, 4 capas procesionales, una de domás carmezín, una de domás blanco, una de diferentes colores y una de diffuntos».

¹⁶⁵ Vicaría perpetua de Encamp, 1716, p. 106: «casulas 10, esto es, 2 de domás blanco, 3 de domás carmezín, 3 de diferentes cortes y colores y 2 de diffuntos, 4 capas procesionales, 2 de domás blanco con galones de oro, 1 del tiempo y 1 de diffuntos, (...), 7 albas, sobrepellices, 4 singulos, (...), 3 bonetes».

¹⁶⁶ Vicaría perpetua de Canillo, 1716, p. 107: «6 casulas, una de domás carmezín, una de domás blanco, 2 de diferentes colores, 2 de diffuntos, (...), 1 capa de domás carmezín para llevar el viático, (...), sobrepellices 6, amittos 8, (...), 8 albas, 6 singulos».

¹⁶⁷ Vicaría perpetua de Ordino, 1716, p. 109: «10 casulas, 2 de domás carmezín, 2 de domás blanco, 2 de diffuntos, 4 de diferentes cortes y colores todas muy buenas, 8 albas, 7 amittos, 6 singulos, (...), 4 bonetes».

apòstols evangelistes i màrtirs, i en dies concrets de Setmana Santa, com són el diumenge de rams, el divendres sant i la festa del Pentecostes. En darrer lloc, l'últim color que apareix en les visites andorranes és el negre, és a dir el dels difunts i el del dol que s'utilitzava durant les misses fúnebres. Aquests, són els significats dels tres colors que s'esmenten en les visites que analitzem, tot i així sabem que hi ha més colors que conformen l'any litúrgic com el verd, el morat, el rosa i a Espanya, el blau.¹⁶⁸

Sobre les vestidures sacerdotals, malauradament en les visites que ens queden per analitzar, no va redactar-se en gran cura gaires detalls que resultin significatius. Tant és així que en la visita de 1760 la qüestió de la roba no es va ni contemplar i en la visita de 1781 en sí, tampoc. Si bé és cert que al final del document d'aquest últim any s'adjuntaren inventaris on van examinar-se una mica més detingudament –materials, colors i estat– el conjunt de robes de cada parroquial. És només en aquests on apareixen mencionades per primer cop altres peces de roba –a banda de les més comunes– que no hem exposat encara. D'aquesta forma, les anirem identificant a mesura que siguin citades en els registres esmentats.

Per començar, en l'inventari de Sant Julià s'hi distingeix un bon nombre d'indumentàries, un exemple més que demostra la seva esplendor del moment. Concretament s'hi anotaren, vuit casulles de seda de diferents colors, totes en bon estat; cinc casulles de llana de les quals una, la negra, era inservible. Alhora, totes les casulles tenien les seves respectives bosses de corporals, estoles i maniples. A banda d'això, la parroquial disposava de deu albes; catorze amits; deu sobrepellissos; quatre estoles de més fetes de llana, una de les quals inaprofitable; i dos terns, un negre i l'altre blanc. Els terns eren el conjunt d'ornaments litúrgics per celebrar una cerimònia. És a dir la suma de la casulla i la capa dalmàtica en el cas dels oficiants, i de dos dalmàtiques en el dels diaques. A més dels complements com estoles, maniples, collars, bosses de corporals i cobrecalzes. Tot seguit, trobem mencionada també l'existència de cinc capes de colors, dos de les quals s'hagueren de fer arreglar; dues mussetes –la musseta era una esclavina cordada al pit que adornava el coll i les espatlles–; dotze bonets de llana –nou de negres i tres encarnats– els quals eren una espècie de birrets que duïen els sacerdots pel carrer, mai durant les cerimònies a excepció de les homilies.¹⁶⁹ Quatre sotanes, que consistien en vestidures que es cordaven de dalt a baix i arribaven fins als talons; vuit roquets –el

¹⁶⁸ MARTÍNEZ GALERA, 2016, p. 8-9; VICENTE CONESA, 1992, p. 15-16.

¹⁶⁹ GUDIOL, 1902, p. 438; MARTÍNEZ GALERA, 2016, p. 16.

roquet, que no s'ha de confondre amb la sobrepellís, era una túnica talar blanca que solia ser de lli, i n'hi havia de tres tipus, sense mànigues, amb mitges mànigues o amb mànigues llargues.¹⁷⁰ Dues albes; dos dalmàtiques; una capa de llana; i finalment, sis cinyells, tres d'ells de seda i els demés de fil blau.¹⁷¹

Si continuem analitzant les indumentàries de les parroquials segons els inventaris del 1781 trobem que Santa Eulàlia d'Encamp posseïa, quatre capes de colors, dues de seda i dues de llana; una musseta; set casulles de seda, de diferents colors que no s'especifiquen i totes amb les seves corresponents estoles i maniples; cinc casulles de llana amb les seves estoles i maniples també; sis dalmàtiques, quatre de seda i dues de llana; vuit cinyells, dos de seda i la resta de llana; cinc estoles de més, dues de les quals en mal estat; una sotana; vuit bonets de llana; vuit albes amb bon estat i dues inservibles; cinc sobrepellissos; catorze amits i per acabar, set roquets.¹⁷²

A Canillo, l'església tenia tres terns de diferents colors, dos de seda i un de llana; quinze casulles, deu de les quals de seda i les demés de llana; quinze cinyells, dos de seda i la resta de fil; onze albes, tres d'elles en mal estat; sis sobrepellissos; set bonets, tres de bons, tres per arreglar i un d'inservible; catorze amits, tots decents menys tres; cinc capes, dos de seda i tres de llana; sis roquets molt usats; quatre estoles soltes en bon estat i dos humerals –paños de hombros– inaprofitables.¹⁷³ Els humerals, gents

¹⁷⁰ GUDIOL, 1902, p. 437; MARTÍNEZ GALERA, 2016, p. 17.

¹⁷¹ Ynventario de la yglesia parroquial de la villa de San Julián de Lória, 1781, pp. 130-132: «Ocho casulles de seda de varios colores todas decentes, todas tienen sus bolsas de corporales. Otras cinco casulles de lana, una de ellas negra, no sirbe, las demás están decentes con bolsas de corporales y corporales. Todas las dichas casulles tienen sus estoles y manípulos correspondientes. Diez albes todas decentes. Catorce amitos. Diez sobrepellices, de ellas seis buenas y las quatro pasaderas. (...). Quatro estoles sueltas todas de lana y la blanca mal servible. (...). Dos ternos, uno negro de lana y el otro blanco y encarnado, decentes. Cinco capas de diversos colores, ay que reparar dos de ellas. (...). Dos mucetas para cuando sale su Magestad y otra para el Servicio del señor rector en el coro. Nueve bonetes negros y tres encarnados, todos de lana. (...). Quatro sotanas encarnadas para los ferialeros. Ocho roquetes. Dos albas y dos dalmáticas y una capa todo de lana. (...). Seis cingulos, tres de seda y los otros de hilo azules».

¹⁷² Ynventario de la yglesia parroquial de Santa Eulalia de la villa de Encamp, 1781, p. 132: «Quatro capas de diferentes colores, dos de seda y las otras dos de lana decentes. Una muceta encarnada para llevar el sacramento a los impedidos y enfermos. (...). Siete casullas de seda, todas de diferentes colores y decentes con sus estolas y manipulos todo decente. Cinco casullas de lana de diferentes colores con sus estolas y manípulos. Seis dalmáticas, quatro de seda y dos de lana. (...). Ocho cingulos, dos de seda y los demás de lana. Cinco estolas sueltas, tres decentes y otras dos indecentes. Una sotana de baieta, puede pasar. Siete bonetes todos de lana y decentes. Ocho albas, buenas y otras dos no pueden servir. Cinco sobrepellices decentes. (...). Catorce amitos, todos decentes. (...). Siete roquetes para servidores de la yglesia».

¹⁷³ Ynventario de la yglesia parroquial de la villa de Canillo, 1781, p. 133: «Tres ternos de diferentes colores, dos de seda y uno de lana con sus dalmáticas, estolas y manipulos, decentes. Quince casullas, diez de seda y las demás de lana con sus estolas y manípulos, quatro buenas y las demás decentes. (...). Quince cingulos, dos de seda y los demás de hilo decentes. Once albas, ocho decentes y las otras tres necesitan componerse. Seis sobrepellices, cinco decentes y la otra pasadera. Siete bonetes, tres buenos,

mencionats fins en aquest punt, eren draps de seda que els sacerdots es col·locaven a les espatlles fins a cobrir-se les mans per sostenir la custòdia, el copó, els reliquiaris, etc.

Seguidament, tenim notícia que Sant Esteve d'Andorra tenia tres terns, dos de seda, un de llana i tots amb les seves respectives dalmàtiques, estoles i maniples. De fet, una de les dalmàtiques, la del tern blanc s'havia d'arreglar. A més, disposava de cinc capes, tres de seda i dues de llana; dotze casulles, vuit de seda i la resta de llana; una musseta; tres humerals de seda; un tern negre de llana amb capa, gremials, estoles i maniples; catorze albes; quatre de les quals mal conservades; quatre sobrepellissos; divuit amits, sis d'ells inservibles; cinc cinyells, tres de seda i dos de fil; quatre roquets en mal estat i per últim, cinc bonets.¹⁷⁴

Tanmateix, l'església de la Massana disposava de dos terns de llana; cinc capes de llana de diversos colors, una de les quals inservible; set casulles de seda amb les seves estoles i maniples corresponents; vuit albes, una d'elles per arreglar; set sobrepellissos, un d'aquests també per arreglar; vuit cingols de fil; tres bonets; una capeta; set amits, quatre roquets i finalment tres estoles soltes.¹⁷⁵ Arribats en aquests punt, resulta suggestiu adonar-se que la parroquial de Sant Iscle i Santa Victòria, en comparació a les anteriors, tenia menys nombre de vestidures i a més a més, de menys qualitat ja que com hem esmentat la majoria de peces eren de llana i de fil més que de seda. A banda, si sumem les vestidures que calien recompondre a les poques que ja disposava de per sí l'església, fan que aquesta, resulti de moment la menys rica en aquest sentit.

tres necesitan componerse y el otro no sirve. Catorce amitos, tres necesitan componerse y los demás decentes. Cinco capas, dos de seda y tres de lana decentes. (...) Seis roquetes para los que sirven en la yglesia bastante usados. Quatro estolas sueltas decentes. (...). Dos paños de ombros inservibles».

¹⁷⁴ Ynventario de la iglesia parroquial de San Cornelio del lugar de Ordino, 1781, pp. 134-135: «Tres bonetes. (...). Nueve casullas de todos tipos con sus estolas y manípulos. De éstas una no sirve. Tres ternos, uno de color de rosa, otro blanco y el otro negro con todo lo necesario. Quatro capas, una berde, otra negra, dos blancas y otra de todos tiempos, todas de seda y decentes. Catorce albas. (...). Catorce amitos. Quatro cingulos, dos de hilo azul, uno blanco y otro de verde. Treinta y seis toallas de altar. Quatro sobrepellices. (...). Tres estolas para el coro. (...). Quatro capas, una encarnada, otra blanca, otra negra y otra de varios colores».

¹⁷⁵ Ynventario de la yglesia parroquial de los Santos Ciscle y Vitoria del lugar de la Massana y sus sufragáneas, 1781, pp. 135-136: Dos ternos de lana con sus dalmáticas estolas y manípulos. Cinco capas de todos colores de llana, quatro decentes y una no serve- Siete casullas de seda con sus estolas y manípulos decentes. (...). Ocho albas, siete decentes y una necesita componerse. (...). Siete sobrepellices, seis decentes y uno necesita componerse. (...). Ocho cingulos todos de hilo, decentes. (...). Tres bonetes decentes. (...). Una capeta para llevar el Ssmo. Sacramento a los enfermos. Siete amitos decentes. (...). Quatro roquetes para los sirvientes de la yglesia y dos para los escolanos. (...). Tres estolas sueltas».

En darrer lloc, en l'inventari de Sant Pere Màrtir, s'anotà que hi havia sis casulles, quatre de seda i dues de llana amb les estoles i maniples corresponents; quatre albes, una de les quals inservible i una altra per arreglar; tres roquets; deu amits, quatre d'ells per arreglar; nou corporals; una capa de llana; una capeta de llana i un bonet del mateix material. Més endavant, en l'apartat *ornamentos* apareixen mencionades, una casulla de llana negra per als rèquiems, una alba, dos amits, dos cinyells de lli i un bonet de llana.¹⁷⁶ Així doncs, de la mateixa manera que la Massana, Sant Pere Màrtir destaca per la poca quantitat i qualitat de les indumentàries eclesiàstiques en general. No obstant, cal ressaltar que aquesta església a diferència de l'anterior no era la parroquial i per tant, tal escassetat en comparació a les demés esglésies resulta més comprensible.

Ja examinades les vestidures sacerdotals aparegudes en les visites i inventaris, és pertinent destacar que, en aquest estudi s'ha desenvolupat una graella a partir dels inventaris de 1781 per tal de traslladar tota la informació tractada en un format més visual que permeti al lector una major comprensió del volum d'objectes de cada parroquial del moment. D'aquesta forma, arribem a la conclusió que l'església més opulent durant el segle XVIII quant a vestimenta va ser la de Sant Esteve d'Andorra, seguida per la de Sant Julià i la de Canillo, i en últims termes la d'Encamp, la d'Ordino i finalment la de la Massana. Evidentment l'església de Sant Pere Màrtir ocupa l'últim lloc en aquest rànquing.

7. ALTRES TELES

Per finalitzar del tot amb aquest apartat, falta tenir en compte altres ornaments litúrgics de tela com són el pal·li, les banderes, els estendards i els pendons, que s'utilitzaven generalment durant les processons. El pal·li o «tálamo» era un dosser sostingut amb vares per tal de posar en aixopluc al sacerdot o al bisbe en les processons

¹⁷⁶ Declaración de lo que se halla en la yglesia de San Pedro Mártir del lugar de las Caldas en lo presente, 1781, p. 150-151: «6 casullas, 4 de seda con estolas y manípulos correspondientes buenos y decentes, y dos lana una buena y la otra puede pasar. 4 albas, 2 buenas y una se ha de componer con la otra que está inservible. (...). 3 rochetes, uno bueno y dos pueden pasar. 10 amitos, 6 buenos y los 4 se han de componer. 9 corporales buenos todos y decentes. (...). Una capa de lana decente. Una capita de lana decente para cuando se lleva el sacramento a los enfermos. (...). Un bonete bueno de lana. (...). Un guarda ropas bueno. (...). Ornamentos: Item tiene dicha capilla una casula de calamandes con estola y manípulo, (...), y la gira de dicha casula y ornamentos es de color negro de lana bien decente para decir missa de réquiem. Item tiene una alba de tela buena y decente. Item 2 amitos de tela bien decente. Item 2 cingulos de lino buenos y decentes. Item tiene dicha capilla 2 corporales buenos y decentes. (...). Item un bonete bueno de lana.

eucarístiques, les teles que el conformaven estaven confeccionades amb grans brodats i encaixos. Els estendards, eren draps penjats d'una vara amb l'extrem superior en forma de creu i les banderes, trossos de tela rectangulars cosits en un dels costats d'un pal. Tanmateix, tant estendards com banderes estaven elaborats amb les teles més riques, com la seda, i brodats amb elements i imatges cristianes, com per exemple el sant el qual estava dedicada cada església.¹⁷⁷ Per acabar, tampoc cal oblidar els pendons més coneguts actualment com gonfanons, que, del mateix estil que els estendards i les banderes solien lluir la insígnia d'una confraria.

Vegem doncs, de quina forma van mencionar-se aquestes teles en les visites pastorals. En primer lloc, és sorprenent el fet que comencem a tenir notícia d'aquests ornaments tan sols a partir del segle XVIII ja que només apareixen anotats en la visita de 1716. En particular, en l'apartat d'*ornamentos* va anotar-se que l'església d'Encamp disposava d'una bandera blanca i d'un pendó carmesí.¹⁷⁸ La parroquial de Canillo tenia dos banderes carmesins i un pendó del mateix color.¹⁷⁹ I en acabat, a la d'Ordino hi havia una bandera blanca i una altra carmesí.¹⁸⁰

No hi haurà constància de més pal·lis, banderes, estendards i pendons de les demés esglésies fins que més endavant, en els inventaris de 1781 trobarem el gruix de contingut més rellevant sobre aquestes peces. Segons els inventaris doncs, a l'església de Sant Julià de Lòria hi havia dos pendons de seda, dos més per quaresma i dues banderes.¹⁸¹ A Santa Eulàlia d'Encamp hi havia un pendó de seda i dues banderes, una d'elles malmesa.¹⁸² La parroquial de Canillo posseïa dos banderes petites de seda i un pal·li de llana amb les vares de fusta policromades.¹⁸³ Sant Esteve d'Andorra, quatre banderes de seda una de les quals inservible.¹⁸⁴ Sant Corneli d'Ordino, quatre pendons,

¹⁷⁷ MARTÍNEZ GALERA, 2016, p. 20.

¹⁷⁸ Vicaría perpetua de Encamp, 1716, p. 106: «1 bandera de domás blanco, 1 pendón de domás carmezín».

¹⁷⁹ Vicaría perpetua de Canillo, 1716, p. 107: «2 banderas de domás carmezín, 1 pendón también de domás carmesín».

¹⁸⁰ Vicaría perpetua de Ordino, 1716, p. 109: «una bandera de domás blanco y otra de domás carmezín».

¹⁸¹ Ynventario de la yglesia parroquial de la villa de San Julián de Lória, 1781, p. 131: «Dos pendones de seda encarnados. Dos banderas de lo mismo, éstas no son de la fábrica. Dos pendones para la quaresma pintados de la yglesia».

¹⁸² Ynventario de la yglesia parroquial de Santa Eulalia de la villa de Encamp, 1781, p. 132: «Un pendón de seda bueno. Dos banderas, una buena y otra inservible mientras no se componga».

¹⁸³ Ynventario de la yglesia parroquial de la villa de Canillo, 1781, p. 133: «Dos banderas chicas de seda decentes. Un palio de lana con sus baras de madera pintadas, decente».

¹⁸⁴ Ynventario de la yglesia parroquial de San Esteban de la villa de Andorra, 1781, p. 134: «Cuatro banderas de seda, tres decentes y otra inservible».

dos encarnats i dos de negres.¹⁸⁵ L'església de la Massana, quatre banderes de les quals una s'havia d'arreglar i un pali de seda.¹⁸⁶ I finalment, a Sant Pere Màrtir d'Escaldes tenien un pali de llana –en aquest cas anomenat tálamo–, i dos estendards, un de seda i un altre d'una tela feta malbé.¹⁸⁷

8. LLIBRES

Els llibres constituïen un dels objectes primordials que hi havia d'haver en qualsevol església. És per això que en les visites que ens ocupen podem dividir el conjunt de llibres de les parroquials andorranes en dos grups. Per un costat, cada església tenia els seus llibres de caire administratiu, que fonamentalment eren els anomenats «cura d'ànimes», on eren registrats els bateigs, matrimonis i defuncions. I per altre, els essencials per al bon funcionament dels oficis i la formació idònia dels clergues, és a dir, els llibres litúrgics, que en el cas d'Andorra eren principalment els missals i els rituals urgellencs.

El *missal*, com veurem, és el llibre més destacat en les nostres visites, aquest, col·locat damunt de l'altar, s'emprava durant la missa ja que conté les oracions i cerimònies necessàries per al seu desenvolupament. Està constituït a partir de la fusió de diversos textos com, el *leccionari*, l'*antifonari* i el *sacramentari* entre d'altres.¹⁸⁸ En aquest sentit, a banda dels missals, els llibres que més freqüentaven en les esglésies eren l'*Ordinari*, l'*Evangelari*, l'*Epistolari*, l'*Oficier*, el *Brevari*, el *Saltiri*, el *Leccionari*, el *Responser* i l'*Antifonari*, si bé cap d'aquests és objecte de mencions en les visites pastorals que conformen l'estudi.

En les visites dels segles XVI i XVII, l'atenció presentada per part dels visitadors fou poc substancial, fet que no ens permet saber amb certesa el nombre concret de llibres de cada parroquial, però sí les mancances en alguna d'elles. D'aquesta manera, sabem que a Sant Julià l'any 1575 calia redactar un llibre de «cura d'ànimes»,

¹⁸⁵ Ynventario de la yglesia parroquial de San Cornelio del lugar de Ordino, 1781, p. 135: «Dos pendones encarnados y dos negros».

¹⁸⁶ Ynventario de la yglesia parroquial de los Santos Ciscle y Vitoria del lugar de la Massana y sus sufragáneas, 1781, p. 135: «Quatro banderas, las tres decentes y una necessita componerse. (...). Un palio de seda con sus baras de madera, decente».

¹⁸⁷ Declaración de lo que se halla en la yglesia de San Pedro Mártir del lugar de las Caldes en lo presente, 1781, pp. 150-151: «Un tálamo de lana puede passar. (...). 2 estandartes, 1 de seda bueno y otro de tela muy rota».

¹⁸⁸ PALAU I BADUELL, 2016, p. 233.

fet que ens porta a suposar que o havien acabat el quadern anterior o bé no havien realitzat mai cap registre.¹⁸⁹ L'any següent, en les sufragànies de la mateixa església les carències no tenien a veure amb els llibres administratius sinó amb els missals, ja que feia falta que els sagristans en compressin.¹⁹⁰ De la visita de 1576, a part d'això, simplement trobem redactat de forma molt similar en el cas de totes les esglésies el següent: «Item foren visitats los libres de difunts, batejats y nupties, tot estave molt bé».¹⁹¹ Menys a la Massana, on hi faltava missals tant a la parroquial com a les seves sufragànies.¹⁹²

Si continuem analitzant les demés visites d'aquests segles, trobem poc més contingut en relació als llibres, així les visites de 1587 i 1672 no els contempen i les del 1677 i 1679 tenen de protagonista altra vegada l'església de la Massana, en la qual era necessari que el rector guardés bé els «llibres de cura» i realitzés els registres de batejats, confirmats, combregats, casats i morts pertinents.¹⁹³ Ensenms, resulta interessant com en l'última visita, el visitador va posar molt d'èmfasi en el deure per part dels eclesiàstics de llegir llibres morals i estudiar per dur a terme correctament la seva tasca. A la vegada que els va recomanar la lectura d'obres espirituals com *de sacerdotibus* de Molina.¹⁹⁴ Senyal que indica que els eclesiàstics del moment potser cometien certes immoralitats i els faltava millorar els seus modals com a bons cristians.

¹⁸⁹ Sant Julià (De Lòria), 1575, p. 121: «Et primo manam al sacristans que fassen un llibre per al batejar los infants y altre per los deffunts y altre per als testaments y capítols matrimonials, de aquí a sant Miquel de setembre, sots pena de trenta sous barcelonesos».

¹⁹⁰ Sant Julià de la Vall de Andorra, 1576, p. 126: «Item fonc manat que ne las sufragànies los propis sacristans comprassen missals romans nous, pena de excomunicació(...). Item foren visitades (...) los llibres dels batejats y difunts y nuptiats».

¹⁹¹ Santa Coloma y Sant Esteve de Andorra, 1576, p. 126; Encamp, 1576, p. 126; Canillo, 1576, p. 127; Ordino, 1576, p. 127.

¹⁹² La Massana, 1576, p. 127: «Item fonc manat als sagristans de la parroquial ecclesia comprasen un missal per al faristol. (...). Item fonc manat a tots los sagristans de les sufragànies que compran missals nous romans, pena de xx sous».

¹⁹³ La Massana, 1677, p. 132: «Item manam al reverent Rector que tingue ben guardats y conservats los llibres de la cura. Escrivent en quiscun de aquells los batejats, confirmat, combregats, casats, morts y excomunicats, conforme està ja disposat per les sagrades constitucions sinodials i tarraconenses, en pena de excomunió y de 3 lliures».

¹⁹⁴ Massana, 1679, p. 134: «Item manam a dites persones eclesiàstiques per a evitar la ociositat tant perjudicial y coneguen les obligacions de lur estat, tinguin yligien llibres espirituals, com són Molina de sacerdotibus, y altres consernents dit fi y matèria. Item manam a tots los pàrroquos y altres que tenen cura de ànimes tinguen y lligien llibres morals per a que no ignoron lo que dehuen obrar en officí de tanta importància, a vista de la molta ignorància se experimente per lo continuat descuit se té després de ser habilitats de no estudiar y mirar sa obligació. Lo qual inconvenient advertim remediari ab rigurós examen tant de conductius com de pàrroquos, donant-los termini de sis mesos per a que se puguen prevenir. Lo qual manam en pena de excomunió y de 3 lliures, advertint aixi mateix de suspendre qualsevol de ells, y als pàrroquos donar economs o coadjutors a aquells que no trobarem hàbils».

A diferència dels segles anteriors, a partir del segle XVIII notem una major fixació en l'aspecte dels llibres ja que les visites comencen a constar d'apartats especials per referir-s'hi. No és el cas però de la primera de totes, la de 1716, on només trobem que en l'apartat *Ornamentos* de l'església d'Encamp hi apareixen mencionats tres missals –evidentment n'hi devien haver a cada església tot i que no s'anotés–.¹⁹⁵ Però sí el de la resta de visites –1760 i 1781– ja que la primera, té un apartat específic per referir-se als llibres, l'*Archivo* i l'última també, però de forma adjunta amb el cementiri en la secció designada *Archivo-Cimiterio* que ja hem tractat anteriorment en la part d'aquest estudi dedicada als cementiris.

Així doncs, en les visites de 1760 va documentar-se l'existència d'arxius a càrrec dels capellans en totes les parroquials andorranes, la utilitat dels quals requeria en guardar els missals, els llibres de cures i tots els demás documents administratius propis de les esglésies.¹⁹⁶ En aquest punt tot estava en ordre i només cal posar en rellevància que en la parroquial de la Massana els registres dels llibres de cures eren redactats d'una manera massa escarida, fet que va conduir al visitador a detallar com s'havien d'escriure de forma correcta. D'aquesta manera va recordar l'obligació d'incloure la data de naixement en les partides de batejats i la data, hora i edat del decés dels difunts, ja que fins ara eren precisions que no apareixien anotades regularment.¹⁹⁷

Finalment, en el cas de les visites de 1781 per una banda s'especifica el lloc concret que ocupava l'arxiu, a la sagristia en totes les esglésies i per altra, qui tenia les

¹⁹⁵ Vicaría perpetua de Encamp, 1716, p. 106: «3 missales».

¹⁹⁶ Canillo, 1760, p. 111: «Tiene el cura archivo, donde se guardan los libros de la cura, escritas sus partidas con la extensión necesaria, notado en el de los bautizados el día del natalicio, en la de los difuntos edad en que murieron, la hora del óbito y sepultura y todo lo demás prevenido. En el mismo archivo están todos los autos y papeles pertenecientes a su beneficio. En la sacristía ay un papel o tabla de missas y obligaciones del cura y de su vicario»; Encamp, 1760, p. 112: «Tiene el cura archivo de los libros de cura, foleados y escritas en ellos las partidas con la extensión necesaria mandada por Su Ilustríssima. En este archivo están todos los autos y papeles pertenecientes a su beneficio»; Andorra, 1760, p. 114: «Tiene el cura archivo donde guarda los libros de la cura que están en buen orden y con las disposiciones que manda Su Ilustríssima. Están también todos los autos y papeles pertenecientes a su beneficio»; Ordino, 1760, p. 117: «Tiene el cura archivo donde se guardan los libros de la cura, escritas sus partidas con la extensión necesaria, notado en el de los bautizados el día y hora del natalicio, en la de los difuntos la edad en que murieron, la hora del óbito y sepultura y todo lo demás prevenido. En el mismo archivo están todos los autos y papeles pertenecientes a su beneficio. En la sacristía hai un papel o tabla de las missas y obligaciones del cura y de su vicario»; San Julián, 1760, p. 118: «Tiene el cura archivo para los libros de cura, los que están foleados y en ellos están escritas las partidas con la extensión necesaria. En esse archivo están todos los autos y papeles pertenecientes a su beneficio».

¹⁹⁷ Massana, 1760, p. 116: «Tiene el cura archivo donde guarda los libros de la cura, escritas en ellos las partidas no con la extensión que se necesita, por lo que se ha provisto que en la partida de bautizados ponga el día del natalicio, en la de los difuntos la edad y hora del sepelio y óbito, baxo pena de cinco libras y otras arbitrarias. También se mandó, con pena de tres libras, que en los libros de administraciones escriba las partidas con letras y las saque a la margen con números. En este archivo están todos los autos y papeles pertenecientes a su beneficio».

claus d'aquest, generalment el rector tot i que a Sant Julià i a la Massana també en tenien una còpia els respectius Comuns. A més, es fa saber que els «llibres de cura» de les parroquials es trobaven custodiats pels seus rectors a casa seva. Així, els arxius en aquesta època servien per guardar els papers de cada església i ja no els llibres.¹⁹⁸ Fet que inclús va portar a l'església d'Ordino a prescindir-ne, ja que el rector guardava a casa seva tots els llibres i papers de la parroquial.¹⁹⁹

Alhora, cal insistir, i fer un esment dels inventaris d'aquest mateix any ja que en ells es tornà a citar d'un costat els missals i els «llibres de cures» que ja hem comentat, i d'un altre, els rituals urgellencs, els quaderns de misses de difunts o de rèquiem i els quaderns de sants nous. Sobre els rituals simplement apuntar que eren els llibres que contenien les fórmules necessàries per ensenyar l'ordre de les cerimònies eclesiàstiques i l'administració dels sacraments i sacramentals. Si en les visites que ens ocupen s'anomenaven *rituales urgellenses* doncs, entenem que aquests eren específics de les esglésies que conformaven el Bisbat d'Urgell i per tant, de certa exclusivitat. Tanmateix, els quaderns de misses de difunts o de rèquiem com el seu nom indica contenien misses per celebrar els funerals o recordatoris de difunts. Per últim, els quaderns de sants nous, explicaven la vida dels nous beatificats i les oracions i sermons per retre'ls culte.

Gràcies a aquests darrers documents analitzats doncs, sabem que l'església de Sant Julià de Lòria disposava de quatre missals, un d'ells massa vell; dels rituals urgellencs per duplicat; de quatre quaderns de misses de difunts i dos de sants nous.²⁰⁰ Seguidament, Santa Eulàlia d'Encamp tenia tres missals, tres quaderns de rèquiem i els rituals urgellencs.²⁰¹ A l'església de Canillo, hi havia dos missals, els rituals urgellencs,

¹⁹⁸ San Julián. Visita Material., 1781, p. 120: «Tiene archivo en la sacrista con dos llaves, una tiene el Rector y otra el Común, y el Rector tiene en su casa los libros de la cura»; Encamp. Visita material., 1781, p. 122: «Tiene archivo en la sacristía y el señor Rector tiene la llave de él y en su casa tiene los libros que llaman de la cura»; Canillo. Visita material., 1781, p. 123: «Tiene archivo decente en la sacristía del que tiene la llave el Rdo. Rector, y en su casa tiene los libros de la cura y los de memorias como también los demás papeles»; Andorra. Visita material., 1781, p. 125: «Tiene archivo decente en medio de la yglesia, en el que se guardan los papeles y el Rdo. Rector guarda en su casa los libro de la cura»; La Masana. Visita material., 1781, p. 129: «Tiene archivo, del que tiene una lave el Rector y otra los consejeros y Común de la Masana; asimismo ay otros dos archivos o depósitos para los caudales de las fundaciones».

¹⁹⁹ Ordino. Visita material., 1781, p. 127: «Esta yglesia no tiene archivo y paran en poder del Rdo. Rector todos los libros y papeles».

²⁰⁰ Ynventario de la iglesia parroquial de la villa de San Julián de Lória, 1781, p. 131: «Quatro misales, tres de ellos decentes y uno algo más viejo. Los rituales urgellenses que están duplicados. (...). Quatro quadernos de misas de difuntos y dos de santos nuevos».

²⁰¹ Ynventario de la yglesia parroquial de Santa Eulalia de la villa de Encamp, 1781, p. 132: «Tres misales decentes. Tres quadernos de requiem decentes. Los rituales urgellenses».

dos quaderns de sants nous i un de difunts.²⁰² Sant Esteve d'Andorra tenia a la seva disposició cinc missals, tres quaderns de difunts, un de sants nous i els rituals.²⁰³ L'església d'Ordino posseïa quatre missals, un quadern de misses noves, un altre de rèquiem i com no, els rituals urgellencs.²⁰⁴ La de la Massana disposava de tres missals que necessitaven recompondre's i els rituals.²⁰⁵ I finalment, a Sant Pere Màrtir d'Escaldes hi havia dos missals, dos rituals, i tres quaderns, dos de rèquiem i un de misses noves.²⁰⁶

En última instància, el lector pot consultar a la taula dels inventaris de 1781: «misales», «cuadernos de réquiem», «cuadernos misa difuntos», «cuadernos misas nuevas», «cuadernos santos nuevos» i «rituales urgelenses», per a processar les xifres i el conjunt de llibres d'una manera més visual i conseqüentment, més enriquidora.

9. LA SAGRISTIA

Ja esmentada anteriorment però no analitzada en profunditat, la sagristia és la cambra annexa a les esglésies que normalment es troba tocant al presbiteri. En el seu interior, s'hi resguarden els ornaments litúrgics, els vasos sagrats i s'hi revesteix el mossèn abans dels oficis.

Sobre la inspecció d'aquests espais durant els segles XVI i XVIII no tenim informació més enllà de que a Sant Julià en la visita de 1576 va ordenar-se realitzar una petita excavació al sòl perquè per una banda, l'aigua no causés humitats a la sagristia en

²⁰² Ynventario de la yglesia parroquial de la villa de Canillo, 1781, p. 133: «Dos misales, uno bueno y el otro decente. Los rituales urgelenses. Tres quadernos, uno de difuntos y dos de santos nuevos».

²⁰³ Ynventario de la yglesia parroquial de San Esteban de la villa de Andorra, 1781, p. 134: «Cinco misales decentes. Los rituales urgelenses. Quatro quadernos, tres de difuntos y uno de santos nuevos decentes».

²⁰⁴ Ynventario de la yglesia parroquial de San Cornelio del lugar de Ordino, 1781, p. 135: «los rituales urgelenses. (...). Tres misales y otro para el coro. (...). Dos quadernos, uno de misas nuevas y otro de requiem».

²⁰⁵ Ynventario de la yglesia parroquial de los Santos Ciscle y Vitoria del lugar de la Massana y sus sufragáneas, 1781, pp. 135-136: «Tres misales decentes pero necesitan componerse. (...). Los rituales urgelenses».

²⁰⁶ Declaración de lo que se halla en la yglesia de San Pedro Mártir del lugar de las Caldes en lo presente, 1781, pp. 150-151: «2 misales decentes. 2 ordinarios o rituales. (...). 3 codernos de missas buenos, 2 de réquiem y un de missas nuevas».

cas de pluja i per altra, perquè entrés més llum als altars ja que al haver-hi molta terra, aquesta cobria les espitlleres, el principal focus lumínic.²⁰⁷

Arribats al segle XVIII, els visitadors van començar a concebre l'espai com un objecte més de la seva tasca, així a partir de mitjans de segle la sagristia ocupa un apartat específic en les visites pastorals que analitzem. Si bé en la visita de 1716 no hi ha cap referència a la cambra, a partir de la de 1760 trobem la secció titulada *Sagristia* en la qual el visitador comprova que en el seu interior hi hagi custodiats tots els ornaments necessaris –calzes, patenes, corporals, vestidures, i un llarg etcètera– i que es trobin en bon estat. A banda d'observar que l'habitació en sí no necessiti reformes. Seguint en aquesta línia doncs, totes les sagristies de les parroquials andorranes guardaven amb cura els seus objectes litúrgics i es trobaven en bon estat.²⁰⁸ Només destacar que en el cas de la visita a Ordino tot i que no hi hagués cap problemàtica entorn la sagristia, el document no presenta l'apartat específic com hem dit sinó que la referència a l'espai en sí es fa en l'apartat de l'arxiu.²⁰⁹

Per acabar, en les darreres visites dutes a terme l'any 1781, tornem a trobar una secció dedicada a la sagristia. Així, de la mateixa manera que vint-i-un anys enrere el visitador en arribar a la sagristia verificava que tant els objectes –dels quals se'n realitzà els inventaris que analitzem– com l'espai estessin en bones condicions.²¹⁰ Cosa que fou

²⁰⁷ Sant Julià de la Vall de Andorra, 1576, p. 126: «Item fono manat als sacristans de la dita vicaria fessen fer un vall a les espalles de la sacristia perquè layga no causàs humiditat dins la sacristia, y també perquè hi agés més claror per los altars, perquè la terra tapave les espitlleres».

²⁰⁸ Encamp, 1760, p. 112: «Tiene la sagristia sus cálizes y patenas bien dorados de dentro. Los corporales y demás ornamentos en buen orden, limpios y nada rotos. Ai tabla de aniversarios y obligaciones del cura»; Andorra, 1760, p. 114: «Tiene la sagristia de la parroquial sus cálizes dorados de dentro, todos los ornamentos necesarios en buen estado. Hai la tabla de missas y obligaciones pertenecientes al párroco y a su vicario»; Massana, 1760, p. 115: «Tiene la Sacristia sus cálizes dorados de dentro. Todos los adornos necesarios en buen estado. Hai las tablas de las missas y obligaciones»; San Julián, 1760, p. 118: «Tiene la sacristia sus cálizes dorados de adentro, todos los ornamentos necesarios en buen estado, los corporales y demás ropa blanca limpios y nada rotos Ay tabla de los aniversarios y obligaciones del cura y su vicario. Ay también en la iglesia los confesionarios decentes conformes al número de los confesores». Canillo, 1760, p. 111: «Tiene la sagristia sus cálizes dorados de dentro, todos los ornanemtos necesarios en buen estado, sin que necessite de reforma».

²⁰⁹ Ordino, 1760, p. 116: «En la sacristia hai un papel o tabla de las missas y obligaciones del cura y de su vicario».

²¹⁰ San Julián. Visita material., 1781, p. 120: «Tiene sacristia decente y en ella se guardan los cálices y patenas en halazenas separados de todo lo demás, y los demás ornamentos se guardan en cajones en dicha secretaria y son en el número del inventario que se ha tomado y esta insertado al fol. 29; Encamp. Visita material., 1781, p. 122: «Tiene sacristia decente y en ella se guardan los cálices y patenas en halacenas separados de todo, y los demás ornamentos se guardan en cajones en dicha sacristia y son en el número del inventario que se ha tomado y esta insertado al fol. 31 y 32»; Canillo. Visita material., 1781, p. 123: «Tiene sacristia decente y capaz en la que se guardan en halazenas los cálices separados de todo; los demás ornamentos se guardan en cajones y son del inventario que se ha tomado y se halla insertado en este proceso al fol. 34»; Andorra. Visita material., 1781, p. 125: «Tiene sacristia bastante indecente y

així en totes les esglésies menys en la de la Massana, la sagristia de la qual no es trobava en l'estat adient segons el parer del visitador per al ser poc espaiosa.²¹¹

10. ALTRES OBJECTES LITIÚRGICS

A partir d'aquest punt de l'estudi, ja comentats els objectes i ornaments litúrgics que conformen el cos pesat de l'església, treballarem sobre altres objectes que es mencionen tan sols a partir de les visites del segle XVII i en gran mesura, als inventaris de 1781 en especial. En aquest marc doncs, ens fixarem amb les creus i els crucifixos, els portapaus, recipients i ornaments, alguns instruments, objectes lumínics, mobles, elements de metall i altres elements de roba.

10.1. Creus i crucifixos

Les creus i els crucifixos són un símbol sagrat del cristianisme de gran importància i devoció. Tant és així que existeixen diversos tipus de creus: la creu d'altar –situada com bé indica el seu nom a l'altar–, la creu processional –que és transportable per exhibir-se en les processions dins o fora de l'església– i d'altres de petit format com la veracreu, tipus de reliquiari que ja hem analitzat. Alhora, aquests objectes des de la perspectiva de la història de l'art han rebut una atenció privilegiada ja que alguns dels que han arribat als nostres dies tenen un gran valor artístic, per això, constitueixen un interès que ultrapassa el contingut religiós.²¹²

En les visites de finals d'època moderna, es fàcil percebre en comparació a les anteriors com les creus començaren a ser més inspeccionades per part dels visitadors. Al 1716 per exemple, en l'apartat d'*ornamentos* de l'església d'Encamp, va documentar-se quatre creus processionals pintades.²¹³ En les visites de 1760 en canvi, les creus es van

poco capaz en la que se guardan en halazenas los cálices separados de todo lo demás y. los ornamentos se guardan en cajones y son del inventario que se ha tomado y se halla insertado en este proceso al fol. 36»; Ordino. Visita material., 1781, p. 127: «Tiene sacristía decente y capaz, en la que se guardan en halazenas los cálices separados de todo lo demás, y los ornamentos se guarda en cajones y son en número del inventario que se ha tomado y se halla insertado en este proceso al fol. 37».

²¹¹ La Massana. Visita material., 1781, p. 129: «Tiene sacristía no muy decente y poco capaz, en la que se guardan en halacenas los cálices separados de todo lo demás, y los ornamentos en cajones y son en número según el inventario que se ha tomado y se halla insertado en este proceso al fol. 39».

²¹² FARRÉ I SANPERA, 1990, p. 25; GUDIOL, 1902, p. 290.

²¹³ Vicaría perpetua de Encamp, 1716, p. 106: «4 cruces processionales pintadas».

tenir en compte molt subtilment en el moment de revisar l'altar de les esglésies.²¹⁴ I en els inventaris de 1781, és on trobem més informació sobre aquestes. Així, a Sant Julià de Lòria hi havia una creu processional de plata, creus d'altar i crucifixos de fusta –dos pel púlpit–;²¹⁵ a l'església d'Encamp, un gran crucifix;²¹⁶ a la de Canillo, dos creus processionals de fusta –una d'elles daurada– i dos crucifixos;²¹⁷ a la parroquial d'Andorra, disposaven d'una creu gran de fusta daurada, una altra de més petita de bronze, i dos crucifixos;²¹⁸ a Ordino, l'església tenia tres creus de fusta sobredaurades i dos crucifixos;²¹⁹ la parroquial de la Massana, posseïa dos creus de fusta –una processional daurada i l'altra platejada– i dos crucifixos;²²⁰ I en darrer lloc, a Sant Pere d'Escaldes tenien una creu de fusta daurada.²²¹

10.2. Portapaus

Els portapaus –paces en les visites que en ocupen– eren làmines de fusta o de metall portadores del bes de la pau als fidels durant la missa.²²² Aquests objectes van començar a documentar-se a partir de la visita de 1716, la qual informa en l'apartat *ornamentos* de que tant l'església d'Encamp com la d'Ordino disposaven de dos portapaus de plata.²²³ Tanmateix, en els inventaris de finals de segle van identificar-se dos portapaus de plata a Encamp també –que deuriem ser el mateixos que els anotats

²¹⁴ Adjunto només l'exemple de Canillo ja que aquesta informació ha estat tractada anteriorment.

Canillo, 1760, p. 110: «Todos están decentes, y adornados de aras, cruces y correspondientes candeleros».

²¹⁵ Ynventario de la yglesia parroquial de la villa de San Julián de Lória, 1781, p. 131: «Una cruz de plata no mui grande para las procesiones. (...). Las cruces de los altares son de madera, de ellas dos simples y las demás crucifijos. (...). Dos crucifijos para el púlpito y sermones».

²¹⁶ Ynventario de la yglesia parroquial de Santa Eulalia de la villa de Encamp, 1781, p. 132: «Un Crucifijo grande».

²¹⁷ Ynventario de la yglesia parroquial de la villa de Canillo, 1781, p. 133: «Dos cruces grandes para las procesiones, una dorada y la otra no es mui buena, ambas de madera. (...). Dos crucifijos, uno en el púlpito y otro en la sacristía».

²¹⁸ Ynventario de la yglesia parroquial de San Esteban de la villa de Andorra, 1781, p. 134: «Una cruz de madera labrada y dorada decente. Otra más chica de bronce decente. (...). Dos crucifijos, uno en el púlpito otro portátil».

²¹⁹ Ynventario de la yglesia parroquial de San Cornelio del lugar de Ordino, 1781, p. 135: «Tres cruces de madera sobredoradas decentes. Dos crucifijos, uno grande en la sacristía y otro en el púlpito».

²²⁰ Ynventario de la yglesia parroquial de los Santos Ciscle y Vitoria del lugar de la Massana y sus sufragáneas, 1781, p. 135: «Dos crucifijos, uno en el púlpito y otro portátil. (...). Dos cruces de madera para las procesiones, una plateada y otra dorada».

²²¹ Declaración de lo que se halla en la yglesia de San Pedro Mártir del lugar de las Caldes en lo presente, 1781, p. 150: «1 Cruz de madera dorada puede passar».

²²² FARRÉ I SANPERA, 1990, p. 24.

²²³ Vicaría perpetua de Encamp, 1716, p. 106: «2 paces de plata»; Vicaría perpetua de Ordino, 1716, p. 109: «2 paces de plata».

anys abans—,²²⁴ dos a Sant Julià,²²⁵ i dos més a Canillo —en aquest cas un de plata i l'altre de bronze—.²²⁶ Com podem veure doncs, no totes les esglésies tenien a la seva disposició aquests objectes.

10.3. Altres recipients

Les àmfores i els càntrars són vasos que també eren presents en les esglésies. De fet, en el període cronològic que estudiem la notícia sobre el primer càntrar la tenim ben al principi, a la primera visita de 1575, quan a Sant Julià el visitador va notar que feia falta comprar un «cantaret» d'aram perquè els preveres es poguessin netejar les mans a la sagristia abans de dir missa.²²⁷ Seguidament, no tornarem a saber sobre aquests receptacles fins arribar als inventaris de 1781 on apareixen enumerats de la següent manera. La parroquial de Sant Julià i la d'Encamp tenien un càntrar de coure cadascuna;²²⁸ a Ordino feien utilitzaven un «calderillo» de coure per a l'aigua beneïda;²²⁹ i a Sant Pere d'Escaldes, hi havia una àmfora d'aram que contenia l'aigua baptismal, i un «calderillo» del mateix material per l'aigua beneïda.²³⁰

10.4. Ornaments

Altres ornaments que es varen contemplar tan sols en els inventaris del 1781, són d'una banda i des d'un nivell més artístic, quadres, imatges de crucifixos i imatges del *Santíssimo Christo*. I d'altra banda, des d'un nivell més decoratiu rams de flors i de paper. En aquest sentit, a l'església de Sant Julià hi havia, quatre quadres, un Santíssimo

²²⁴ Ynventario de la yglesia parroquial de Santa Eulalia de la villa de Encamp, 1781, p. 132: «Dos paces de plata».

²²⁵ Ynventario de la yglesia parroquial de la villa de San Julián de Lória, 1781, p. 132: «Dos paces chicas de plata, una sobredorada».

²²⁶ Ynventario de la yglesia parroquial de la villa de Canillo, 1781, p. 133: «Dos paces de plata una y la otra de bronze».

²²⁷ Sant Julià (De Lòria), 1575, p. 121: «Item mana als dits sacristans que compren un cantaret de aram per a lavar les mans a la sacristia als preveres quant han de dir missa, de aquí a Tots Sant pròxim, sots pena de vuit sous».

²²⁸ Ynventario de la yglesia parroquial de la villa de San Julián de Lória, 1781, p. 132: «Cántaro de cobre»; Ynventario de la yglesia parroquial de Santa Eulalia de la villa de Encamp, 1781, p. 132: «Un cántaro de cobre».

²²⁹ Ynventario de la yglesia parroquial de San Cornelio del lugar de Ordino, 1781, p. 135: «Un calderillo de cobre para el agua bendita con isopo de madera».

²³⁰ Declaración de lo que se halla en la yglesia de San Pedro Mártir del lugar de las Caldes en lo presente, 1781, p. 150: «Una ámfora de aram para tener la agua baptismal. Un calderillo de aram para tener agua bendita».

Christo a la vora de la pila, i deu rams de paper;²³¹ a Santa Eulàlia d'Encamp tenien quatre rams de fors,²³² i a Sant Pere d'Escaldes una imatge d'un crucifix.²³³

10.5. Rodes de campanetes

La roda de campanetes, era un instrument que a dia d'avui resulta bastant desconegut, es tracta d'un objecte circular, –generalment de fusta– amb la cara exterior plena de petites campanes. El mecanisme que la compon és molt senzill, a través d'una politja i una corda lligada al centre de la roda, hom pot estirar-la per així, fer-la rodar i conseqüentment sonar.²³⁴ Es tocava quatre vegades a l'any durant la missa, per Nadal, Paqua, el dia de l'Ascensió i el Corpus Cristi. En els inventaris andorrans de finals del segle XVIII, aquest instrument va documentar-se a Sant Julià, Santa Eulàlia d'Encamp, Sant Serni de Canillo, Sant Esteve d'Andorra, i a Sant Iscle i Santa Victòria de la Massana.²³⁵

10.6. Il·luminació

Per una bona il·luminació de l'interior dels edificis, les esglésies feien ús de làmpades, llànties, palmatòries –platet amb ansa per portar espelmes–, canelobres, llanternes i aranyes penjades al sostre. En el cas de les nostres visites, la qüestió de la il·luminació ja fou present al segle XVI. En les inspeccions de 1575 per exemple, a Ordino i a la Massana es va recordar que tots aquells que devien la llum de l'església, havien de pagar-la el més aviat possible. A banda, a Ordino era necessari comprar dos canelobres de ferro o de coure.²³⁶ A partir d'aquí, no trobarem més informacions fins als

²³¹ Ynventario de la yglesia parroquial de la villa de San Julián de Lória, 1781, p. 132: «Diez ramilletes de papel. (...). Quatro quadros. (...). Un Ssmo Christo grande junto a la pila del agua bendita».

²³² Ynventario de la yglesia parroquial de Santa Eulalia de la villa de Encamp, 1781, p. 132: «quatro ramos de flores».

²³³ Declaración de lo que se halla en la yglesia de San Pedro Mártir del lugar de las Caldes en lo presente, 1781, p. 150: «Una imagen de un crucifixo, puede passar».

²³⁴ POU AMENGUAL, 2018, p. 30.

²³⁵ Ynventario de la yglesia parroquial de la villa de San Julián de Lória, 1781, p. 131: «una rueda con campanillas»; Ynventario de la yglesia parroquial de Santa Eulalia de la villa de Encamp, 1781, p. 132: «Rueda de campanillas»; Ynventario de la yglesia parroquial de la villa de Canillo, 1781, p. 133: «Rueda con campanillas pintada y buena»; Ynventario de la yglesia parroquial de San Esteban de la villa de Andorra, 1781, p. 134: «Una rueda de campanillas»; Ynventario de la yglesia parroquial de los Santos Ciscle y Vitoria del lugar de la Massana y sus sufragáneas, 1781, p. 35: «Rueda de campanillas».

²³⁶ Sant Corneli y Sant Ciprià de Ordino, 1575, p. 124 : «Item mana que tots els qui deuran a la lluminària de la dita yglésia hagen de pagar de aquí a Tots Sants pròxim, sota pena de excomunicació y de tres

inventaris de 1781, els quals indiquen detalladament el nombre, material i estat en alguns casos, dels objectes necessaris per a la il·luminació de les esglésies. Així, el visitador en la inspecció a la parroquial laurediana va catalogar, una palmatòria de plata, divuit canelobres de bronze i cinc làmpades del mateix material;²³⁷ a l'església d'Encamp, divuit canelobres de bronze i una aranya del mateix material;²³⁸ a Canillo, catorze canelobres, dos làmpades de bronze i una aranya també;²³⁹ a Sant Esteve d'Andorra, sis canelobres de fusta platejats més dotze de bronze, a banda d'una aranya del mateix material;²⁴⁰ a Ordino, set làmpades de bronze, dues d'estany, vuit canelobres a l'altar, sis a l'altar del Rosari i dos als demás altars, a més d'una aranya de bronze;²⁴¹ a la Massana, catorze canelobres, cinc làmpades d'estany i dues aranyes;²⁴² i finalment, a Escaldes 8 canelobres –quatre de fusta i quatre de metall– i una llanterna.²⁴³

10.7. Mobiliari

Els mobles documentats al llarg d'època moderna en les esglésies parroquials andorranes són diversos, des de púlpits i confessionaris fins a faristols, poselles i guarda robes. En aquest sentit, dels faristols tenim notícia des de la visita de 1576, en la qual va dictaminar-se que a Canillo en calia un.²⁴⁴ Seguidament, els trobem mencionats en les visites de 1781 juntament amb els confessionaris en l'apartat *Sepulturas-Coro-Órgano-*

lliures. (...). Item mana als dits sacristans que compren dos canelobres de ferro o de coure per a que a les festes anyals puguen encendre en lo altar dos siris de mitja lliura quisqun, de assí a Tots Sants prop vinent, sots pena de excomunicació y de tres lliures barceloneses».

²³⁷ Ynventario de la yglesia parroquial de la villa de San Julián de Lória, 1781, p. 131: «Una palmatòria también de plata. (...). Diez y ocho candeleros todos de bronce, seis de ellos son mayores. Lámparas de la yglesia cinco todas de bronce».

²³⁸ Ynventario de la yglesia parroquial de Santa Eulalia de la villa de Encamp, 1781, p. 132: «Diez y ocho candeleros de bronca, quatro grandes y los demás chicos. (...). Una araña de bronce en medio de la yglesia».

²³⁹ Ynventario de la yglesia parroquial de la villa de Canillo, 1781, p. 133: «Catorce candeleros, dos grandes y los demás de diversos tamaños. (...). Una araña de bronce en medio de la yglesia. (...). Dos lámparas de bronce».

²⁴⁰ Ynventario de la yglesia parroquial de San Esteban de la villa de Andorra, 1781, p. 134: «Una araña de bronca en medio de la yglesia. Seis candeleros de madera plateados. Más doce de bronce todos decentes».

²⁴¹ Ynventario de la yglesia parroquial de San Cornelio del lugar de Ordino, 1781, p. 135: «Nueve lámparas, siete de bronce y dos de estaño. Una araña en medio de la yglesia. (...). Ocho candeleros en el altar mayor. Seis en el altar del Rosario. Dos en los demás altares, todos de bronce».

²⁴² Ynventario de la yglesia parroquial de los Santos Ciscle y Vitoria del lugar de la Massana y sus sufragáneas, 1781, p. 35: «Dos arañas en medio de la yglesia. (...). Catorce candeleros grandes y chicos. (...). Cinco lámparas de estaño, decentes».

²⁴³ Declaración de lo que se halla en la yglesia de San Pedro Mártir del lugar de las Caldes en lo presente, 1781, p. 150: «8 condeleros, 4 de metal decentes y 4 de madera pueden pasar. (...). Una lanterna para traer luz».

²⁴⁴ Canillo, 1576, p. 127: «Item fonc manat als sagristans de dita yglésia fessen fer, en pena de cinquanta sous, un faristol conforme ho establiran los preveres que allí resideixin».

Confessionarios d'una manera semblant a la següent: «En dicha yglesia ay sepulturas. El coro está decente con su puerta, bancos y facistol, no tiene órgano. Tiene quatro confessionarios y no se hacen tránsitos en dicha yglesia por no tener más que una puerta»,²⁴⁵ en tots els casos.

En última instància, si analitzem els inventaris de finals del segle XVIII trobem que a l'església de Sant Julià hi havia, una «alacena» –que és una posella– i quatre confessionaris;²⁴⁶ a Santa Eulàlia d'Encamp tenien cinc «atrules» –faristols grans– de fusta i un púlpit;²⁴⁷ a Sant Serni de Canillo, tres faristols grans de fusta;²⁴⁸ a Sant Esteve d'Andorra cinc «atrules» de fusta i dos faristols del mateix material, un d'ells portàtil;²⁴⁹ a Sant Corneli d'Ordino, hi havia un púlpit pintat i cinc faristols;²⁵⁰ a Sant Iscle i Santa Victòria de la Masana, un púlpit de fusta, tres «atrules» i un faristol del mateix material;²⁵¹ i per últim, a Sant Pere d'Escaldes va quedar documentat que hi havia dos faristols de fusta, dos armaris i un guarda-robes.²⁵²

10.8. Altres objectes de metall

Altres objectes de metall necessaris pel bon funcionament de la litúrgia en les esglésies i que apareixen en els inventaris que ens ocupen són les campanetes, platets, fonts de bronze, caixetes, entre d'altres. D'aquesta manera, passem a veure què tenia cada parroquial. D'una banda, cal ressaltar que totes les esglésies disposaven com a mínim, d'una campaneta per portar el viàtic als malalts i per celebrar la missa. D'altra que a més d'aquestes, l'església de Sant Julià posseïa una «urna para el monumento de

²⁴⁵ Visites 1781, pp. 119-130.

²⁴⁶ Ynventario de la yglesia parroquial de la villa de San Julián de Lória, 1781, p. 131: «Ay alacena con dos llaves que es archivo de los papeles de la yglesia y para los pertenecientes al señor Vicario le tiene en su caja. (...). Quatro confesonarios».

²⁴⁷ Ynventario de la yglesia parroquial de Santa Eulalia de la villa de Encamp, 1781, p. 132: «Cinco atriles de madera. (...). Púlpito con escalera».

²⁴⁸ Ynventario de la yglesia parroquial de la villa de Canillo, 1781, p. 133: «Tres atriles de madera, pueden pasar».

²⁴⁹ Ynventario de la yglesia parroquial de San Esteban de la villa de Andorra, 1781, p. 134: «Cinco atriles de madera decentes. Dos facistoles de madera, uno portátil».

²⁵⁰ Ynventario de la yglesia parroquial de San Cornelio del lugar de Ordino, 1781, p. 135: «Púlpito y escalera pintado. (...). Cinco facistoles».

²⁵¹ Ynventario de la yglesia parroquial de los Santos Ciscle y Vitoria del lugar de la Massana y sus sufragáneas, 1781, p. 35: «Escalera y púlpito de madera. (...). Tres atriles de madera y un facistol de lo mismo».

²⁵² Declaración de lo que se halla en la yglesia de San Pedro Mártir del lugar de las Caldes en lo presente, 1781, p. 150: «Dos farystoles de madera. (...). Un guarda ropas bieno. (...). Item tiene dicha capilla dos armaris para poner los ornamentos».

crystal»;²⁵³ Santa Eulàlia d'Encamp tenia dos fonts de bronze;²⁵⁴ Sant Serni de Canillo, dues campanetes;²⁵⁵ Sant Esteve d'Andorra, un platet;²⁵⁶ Sant Corneli d'Ordino, una caixeta de plata amb una bossa de seda per transportar el viàtic;²⁵⁷ a l'església de la Massana disposaven d'una campaneta;²⁵⁸ i finalment a Sant Pere d'Escaldes hi havia una caixa de plata pel sagrari.²⁵⁹

10.9. Altres elements de roba

A més de les vestidures sacerdotals tractades, les parroquials andorranes tenien diversos teixits com els gremials, els draps per al púlpit i els faristols, tovalles, tovalloles, dossers, bosses, etc. amb funcions diferents. Els gremials per exemple, son uns teixits de forma quadrada que els bisbes es posen sobre els genolls durant la missa pontifical. Els draps es col·locaven als altars, als púlpits i als faristols per aconseguir una major puresa durant les celebracions. I els dossers, també eren teles destinades a ornamentar els altars. Així, l'any 1781 en el marc del inventaris van catalogar-se, a l'església de Sant Julià, dotze tovalles d'altar, vint-i-dos draps per cobrir l'ara i dos draps pel púlpit –un de seda– tot i que inservibles;²⁶⁰ a Encamp, tres draps pel faristol –dos de seda i un de llana– i dos estovalles d'altar;²⁶¹ a Canillo, trenta tovalles d'altar –no totes en bones condicions però–;²⁶² a Andorra, tres gremials –dos de seda i un de llana–, dos draps pel púlpit de llana, quatre draps per l'altar –tres de seda i un de llana–, vint

²⁵³ Ynventario de la yglesia parroquial de la villa de San Julián de Lória, 1781, p. 131: «una campanilla chica para las missa. (...). Urna para el monumento de cristal».

²⁵⁴ Ynventario de la yglesia parroquial de Santa Eulalia de la villa de Encamp, 1781, p. 132: «Dos fuentes de bronce. Dos campanas chicas para el viático y missa».

²⁵⁵ Ynventario de la yglesia parroquial de la villa de Canillo, 1781, p. 133: «Dos campanillas para llevar el viático a los enfermos y para las missa».

²⁵⁶ Ynventario de la yglesia parroquial de San Esteban de la villa de Andorra, 1781, p. 134: «platillo. (...). Campanilla chica para llevar el viático».

²⁵⁷ Ynventario de la yglesia parroquial de San Cornelio del lugar de Ordino, 1781, p. 135: «Una campanilla para llevar el viático a los enfermos. (...). Una caja de plata con su bolsa de seda para llevar el viático a las sufragáneas».

²⁵⁸ Ynventario de la yglesia parroquial de los Santos Ciscle y Vitoria del lugar de la Massana y sus sufragáneas, 1781, p. 35: «Una campanilla para llevar el viático».

²⁵⁹ Declaración de lo que se halla en la yglesia de San Pedro Mártir del lugar de las Caldes en lo presente, 1781, p. 150: Una caja de plata para quedar al sacrario quando sale el Sacramento para los enfermos. (...). Una campanilla en el altar.

²⁶⁰ Ynventario de la yglesia parroquial de la villa de San Julián de Lória, 1781, p. 131: «Doce manteles de altar. Veinte y dos paños de cubrir el ara, buenos. (...). Dos paños de púlpito, uno de seda y el otro pintado inservibles».

²⁶¹ Ynventario de la yglesia parroquial de Santa Eulalia de la villa de Encamp, 1781, p. 132: «Tres paños de facistol, dos de seda y el otro de lana decentes. (...). Dos tuallas de altar».

²⁶² Ynventario de la yglesia parroquial de la villa de Canillo, 1781, p. 133: «Treinta tuallas de altar, de éstas la tercera parte necessita componerse».

tovalles d'altar i dotze tovalloles;²⁶³ a Ordino, un dosser de fusta platejat i trenta-sis tovalles d'altar;²⁶⁴ a la Massana, onze tovalles d'altar ben conservades;²⁶⁵ i en darrer lloc, a Escaldes, nou tovalles.²⁶⁶

11. CONCLUSIONS

Després d'haver desgranat i analitzat fil per randa les visites pastorals dutes a terme al llarg de l'edat moderna a les Valls d'Andorra, he extret les següents conclusions. Els pocs esments sobre els edificis de les esglésies són sinònim de la seva bona conservació, si bé en algun cas va quedar palès que calia emblanquir-ne algun. En aquesta línia, tots els campanars estaven en bon estat i tots tenien campanes. Dels cementiris, llur manteniment era responsabilitat dels sagristans, he destacat la necessitat que va sorgir de tancar-los amb un reixat i altres creences pròpies del territori entorn aquest espai.

Un cop examinats els espais exteriors, he focalitzat la mirada cap als elements litúrgics més rellevants de l'interior de les esglésies parroquials andorranes. En primer punt, he pogut comprovar la importància cabdal del Sant Sacrament al ser un dels primers objectes d'inspecció per part dels visitadors al llarg dels anys. Com és lògic, no he trobat cap sorpresa que indiqués el contrari a una bona conservació de la reserva eucarística. I a això cal sumar-li que els inventaris il·lustren la gran quantitat de teixits i objectes pertinents en aquest marc. Tan sols destacar que la tasca duta a terme pels visitadors fou d'un control bastant sistemàtic que es percep fàcilment amb el simple fet de llegir atentament els documents. Quant als sants olis i les fonts baptismals, aquest estudi ha demostrat que van començar a tenir-se més en compte –en qualitat de quelcom amb suficient importància per esmentar-se en les visites– a partir del segle XVIII. No destaca res per la seva mala conservació, a més, actualment moltes de les piques es conserven a les seves respectives esglésies.

²⁶³ Ynventario de la yglesia parroquial de San Esteban de la villa de Andorra, 1781, p. 134: «Tres paños gremiales, dos de seda y uno de lana. (...). Dos paños de pùlpito de lana uno decente y el otro puede pasar. Quatro paños para mesas de altar, tres de seda y uno de lana decentes. (...). Veinte tuallas de altar todas decentes. Doce tuallas, once decentes y una no sirbe».

²⁶⁴ Ynventario de la yglesia parroquial de San Cornelio del lugar de Ordino, 1781, p. 135: «Un dosel de madera todo plateado. (...). Treinta y seis toallas de altar».

²⁶⁵ Ynventario de la yglesia parroquial de los Santos Ciscle y Vitoria del lugar de la Massana y sus sufragáneas, 1781, p. 35: «Once toallas de altar, todas decentes con alguna compostura».

²⁶⁶ Declaración de lo que se halla en la yglesia de San Pedro Mártir del lugar de las Caldes en lo presente, 1781, p. 150: «9 manteles de altar, 5 buenos y 4 pueden pasar».

Seguidament, he incidit en els vasos sagrats, definint-los i analitzant-los juntament amb les seves teles complementàries. D'aquesta manera, s'han aportat eines per entendre millor el funcionament de les cerimònies i la seva importància. En aquest sentit, he verificat com el bon estat general dels calzes realitzats amb materials nobles ha fet possible que avui dia se'n conservi un bon nombre dins del catàleg andorrà format per 126 peces. A més de demostrar quines esglésies eren més riques i quines menys. Tanmateix, si per una banda els calzes van documentar-se en totes les esglésies, dels reliquiariis i les veracreus no n'he pogut dir el mateix. Sobre els encensers, navetes i canadelles, considerats vasos sagrats secundaris, en canvi, hem vist com n'hi havia a totes les esglésies parroquials i com se'n feu poques referències al respecte per ser dels elements més habituals.

Pel que fa a l'altar major i els seus ornaments, he provat que, al ser una de les parts més valuoses de les esglésies donada la seva centralitat, en època moderna s'han documentat poques mancances en aquest espai. Simultàniament, he realitzat un seguiment del creixement i evolució dels altres altars.

Quant a les vestidures sacerdotals, per una banda s'han presentat la totalitat de les peces que conformen els vestits litúrgics i per altra, la manera poc controlada que van inspeccionar-se. No van documentar-se en totes les visites i quan apareixen mencionades és cert que constaten que en algunes esglésies hi havia carències, poc greus però, com per exemple que algunes peces s'havien d'arreglar o d'altres s'havien de comprar. Amb tot, avui en dia només he trobat un conjunt de peces de seda brodada del segle XVIII procedents de Sant Eulàlia d'Encamp. Endemés, en relació amb altres teles, hem corroborat que totes les parroquials disposaven de banderes, estendards i pendons.

Sobre els llibres, han destacat al llarg de l'estudi els missals i els rituals urgellencs. Seguidament, la sagristia també va ser controlada per part dels visitadors, i en aquest marc, el més destacable és que en la de Sant Julià va haver de fer-s'hi obres al 1576. Al final de l'estudi, hem analitzat altres objectes litúrgics documentats com les creus i crucifixos –símbols per excel·lència–, algunes d'elles conservades; estris relacionats amb la il·luminació de l'interior dels edificis; i altres objectes i mobles comuns de menys valor propis de les esglésies.

Així doncs, la major part de la recerca ha consistit a veure punt per punt i de la manera més detallada possible el funcionament de la tasca acomplida pels visitadors i el que quedà palès en els documents, què estava en bon estat, què no, què calia comprar, què feia falta canviar, etc. Per tant, la font que ha aportat totes aquestes informacions i que ha estat el pilar fonamental del cos del treball i dels objectes a través dels quals he pogut treballar és el conjunt de les visites pastorals dels segles XVI, XVII i XVIII.

Tornant a la qüestió sobre el succés de la Guerra Civil Espanyola, és evident que el fet que les Valls andorranes restessin en una posició neutral, ha resultat ser un punt positiu i favorable també en el sentit de la conservació del patrimoni del país.

En definitiva, que no hi hagués cap problemàtica rellevant en cap dels aspectes analitzats de les esglésies suggereix el poder i l'arrelament del cristianisme al territori durant l'edat moderna. Fet que és una prova eloqüent de la profunda religiositat en el moment. Endemés, saber què hi havia en l'interior de les esglésies parroquials ens ha permès fer una aproximació de la seva capacitat econòmica. A banda de valorar des d'un punt de vista artístic i dessacralitzat el patrimoni eclesiàstic.

FONTS I BIBLIOGRAFIA

ARXIU DIOCESÀ D'URGELL

Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell, Butlles papals núm. 4.

Cartulari de l'Arxiu Capitular d'Urgell, vol. I, núm. 501, fol. 169.

— — vol. I, núm. 844, fols. 244 i ss.

— — vol. I, núm 848.

BIBLIOGRAFIA

BARAUT, Cebrià (1977). «Visites pastorals i informacions, referents a les parròquies andorranes, del segle XVIII», *Quadern d'Estudis Andorrans*, núm 2, p. 99-152.

— — (1994). «Visites pastorals de la Vall d'Andorra durant els segles XVI i XVII», *Quadern d'Estudis Andorrans*, núm 6, p. 117-135.

DALMASES, N., FARRÉ I SANPERA, Ma. C., VIVES I BALMAÑA, E., FERNÁNDEZ I TERRÓN, J., BERTRAN I CASADO, R. Ma. i CLAVELL, O. (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern.

GUDIOL I CUNILL, Josep. (1902). *Nocions de arqueologia sagrada catalana*. Vic: Impremta de la viuda de R. Anglada.

LLOP ROVIRA, Marta. (1998) Govern d'Andorra. *L'Edat Moderna a Andorra (S. XVII al XVIII)*. Editorial Andorrana.

MARTÍNEZ GALERA, Juan M. (2026). *Los ornamentos textiles litúrgicos y sus condiciones de exhibición: la triste historia del distanciamiento entre un objeto y su contemplador* [Treball de fi de Grau]. Universitat de València. <https://roderic.uv.es/handle/10550/63260>

PALAU I BADUELL, Josep M (2016). *El bisbat d'Urgell a l'inici del segle XIV (A través de la visita pastoral de 1312 a 1315)* [Tesi doctoral, Universitat de Barcelona]. <https://www.tdx.cat/handle/10803/390948#page=1>

PLANAS, M., VIGUÉ I VIÑAS, J., GUILLAMET I ANTON, J., LLOVERA I MASSANA, X., RODRÍGUEZ I RPSSA, F. (1989) *Andorra Romànica*. Enciclopèdia Catalana, M. I. Conselleria d'educació, cultura i joventut Govern d'Andorra.

- PLANAS, Marta (2005). El romànic a Andorra. Dins VELA, Susanna (Coord), *Història d'Andorra: de la prehistòria a l'edat contemporània*. Barcelona: Edicions 62., pp. 371-396.
- POU AMENGUAL, Miquel (2018). La Roda De Campanes: Pervivències d'un Objecte Litúrgic De La Mallorca Medieval. *SVMMA. Revista De Cultures Medievales*, [en línia], 1, (núm. 11), p. 28-50, <https://raco.cat/index.php/SVMMA/article/view/343221>
- PUIG i ALEU, Imma (2006) *Una visita pastoral al Baix Empordà als anys 1420-1423*. Barcelona: Fundació Noguera.
- VELA PALOMARES, Susanna (2009). Els segles baixmedievals: la consolidació del règim senyorial andorrà. Dins COMA ARENY, Montserrat (Coord), *Andorra, un profund i llarg viatge*. Govern d'Andorra i Fundació Crèdit Andorrà., pp. 93-119.
- VICENTE CONESA, María Victoria. (1992). *Ornamentos sacros en el museo de Mallorca. La donación del Rdo. Sr. Miguel Alomar Esteve*. Palma de Mallorca: Consellería de Cultura, Educació i Esports.
- VIVES I BALMAÑA, Elisenda (2009). El ritual sagrat, l'argenteria religiosa a Andorra. Dins COMA ARENY, Montserrat (Coord), *Andorra, un profund i llarg viatge*. Govern d'Andorra i Fundació Crèdit Andorrà., pp. 317-337.

ANNEX

Taula 1 – Objectes i elements catalogats en els inventaris de 1781.

1 inventaris 1781	Sant Julià	Sant Germà	Concepció	Encamp	Canillo	Sant Esteve	Ordino	Massana	St. Pere
2 alacena	1								
3 albas	12	4	2	10	11	14	14	8	4
4 altar con crucifixo			1						
5 altares				4					
6 àmfora									1
7 amitos	14	3	3	14	14	18	14	7	10
8 araña bronce				1	1	1	1	2	
9 atriles madera				5	3	5		3	
10 banderas	2			2	2	4		4	
11 bolso						1			
12 bonetes	12			7	7	5	3	3	1
13 bote santos óleos							1		1
14 caja plata con su bolsa de seda							1		1
15 calderilla	1							1	1
16 cálices	3	1	1	6	3	5	4	4	1
17 campanas									3
18 campanilla	1	1		2	2		1	1	1
19 candeleros	18		2	18	14	18	8	14	8
20 cantaros	1			1					
21 capas	6			4	5	5 4+4?		5	1
22 capeta								1	
23 casullas							9		6
24 casullas lana	5	2	3	5	5	4			2
25 casullas seda	8	2		7	10	8		7	4
26 cíngulos	6	3		8	15	5	4	8	3
27 confesionarios	4								1
28 corporales		4	2	21	5	24	12	11	9
29 crismeras							1		1
30 cruces altar	2								
31 cruces grandes procesiones	1				2				
32 crucifijo portatil						1		1	
33 crucifijo sacristia					1		1		
34 crucifijos pulpito	2				1	1	1	1	
35 crucifijo grande				1					
36 cruz						2	3	2	1
37 cuadernos de réquiem				3			1		3
38 cuadernos misas difuntos	4				1	3			
39 cuadernos misas nuevas							1		1
40 cuadernos santos nuevos	2				1	1			
41 custodia								1	
42 dalmáticas	2			6	3	3		2	
43 dosel						1	1		
44 estandartes									2
45 estolas	4			5	3	16	12	12	4
46 facistol		1				2	5	1	2
47 frontales	9		1	8	10	4		7	
48 fuentes bronce				2					
49 globo o copón									1
50 guiones procesiones									
51 imagen crucifijo									1
52 incensario	1			2	1	2	1	1 unos	
53 lámparas	5		1		2		9	5	
54 lantias									2
55 lavabos							15	4	4
56 linterna								1	1
57 manipulos					3	16	9	9	4
58 manteles altar	12		4						9
59 misales	4	1	1	3	2	5	4	3	2
60 mucetas	3			1		1			
61 naveta	1			1	1	1	1	1	
62 paces	2			2	2				
63 palios	2				1			1	
64 palmatoria	1					1			
65 paños ara	22								
66 paños cálices	falta 1	5	3	17	8	17	10	15	
67 paños de hombros					2	3			
68 paños de lababo				14					
69 paños facistol				3					
70 paños gremiales						4		2	
71 paños mesas altar						4			
72 paños pulpito	2					2			
73 patena			1	6	3	5		4	1
74 pendones	2			1			4		
75 piedra consagrada									1

76	platillo					1			
77	pulpito con escalera			1	1		1	1	
78	purificador lavabo	18		3					
79	purificadores	48	6	7	48	24	24	24	14
80	quadros	4							
81	ramilletes papel	10							
82	ramo flores			4					
83	reliquiari	1					1		
84	rituales urgelenses	2			1	1	1	1	1
85	roquetes	8			7	6	4		6
86	rueda con campanillas	1			1	1	1		1
87	sobrecalices								
88	sobrepellices	10	2		5	6	4	4	7
89	sotanas	4			1				
90	Ssmo Christo	1							
91	tabernaculo							1	
92	tabla fundaciones	1							
93	talamo								
94	ternos	2				3	4	3	2
95	tuallas	12			2	20	12		
96	tuallas altar				2	30	20	36	11
97	urna para el monumento de cristal	1							
98	veracruz	1			1	1	1	1	1
99	vericle								
100	viatico de damasco						1		
101	vinageras						2		

ANNEX FOTOGRÀFIC

Gràcies als diversos estudis i catàlegs realitzats en el país al llarg dels últims anys, avui dia sabem que Andorra disposa d'un bon nombre d'elements litúrgics conservats. En el marc d'aquest estudi doncs, per una banda, es proporcionaran les imatges més antigues possibles de les esglésies –conservades a l'Arxiu Nacional d'Andorra en línia–, i per altra, s'enumeraran i s'adjuntaran imatges sobre els objectes de cada parroquial que han arribat en bon estat els nostres dies i que ocupen la línia cronològica dibuixada. En aquest sentit, seguirem l'ordre protocol·lari de les parròquies i l'ordre del contingut presentat en el cos del treball.

EDIFICIS

1. Església de Sant Serni de Canillo, Gausen, 1913. Recuperada [8 de juny de 2021] de: <https://bit.ly/3ghv7o2>

2. Església de Santa Eulàlia d'Encamp, vell comunidor i cases. Mur de pedra amb dos còms., Riba Camarlot, 1890-1920. Recuperada [8 de juny de 2021] de: <https://bit.ly/2TaRbbU>

3. Santa Eulàlia d'Encamp. Vista retrospectiva de l'església, de l'any 1918, on encara s'observa l'absis romànic coronant l'edifici, (foto: Arxiu Mas). Recuperada de: PLANAS, M *et al.* (1989) *Andorra Romànica*. Enciclopèdia Catalana, M. I. Conselleria d'educació, cultura i joventut Govern d'Andorra. P. 89.

4. Vista parcial del poble d'Ordino des del peu de la Grau. Entre d'altres cases i d'esquerra a dreta: cobert de Ferino, cal Joanet, cal Jaumot, cal Sabater de Guillem, església de Sant Corneli i Sant Cebrià, cobert del Casanoves, etc., Riba Camarlot, 1907-1920. Recuperada [8 de juny de 2021] de: <https://bit.ly/3gixsip>

5. Església de Sant Iscle i Santa Victòria de la Massana., Plandolit, 1902-1933. Recuperada [8 de juny de 2021] de: <https://bit.ly/2T66keC>

6. Església de Sant Esteve d'Andorra la Vella., Salvany Blanc, 1916. Recuperada [8 de juny de 2021] de: <https://bit.ly/3gfQTsk>

7. Església de Sant Julià i Sant Germà de Sant Julià de Lòria. Campanar, amb una finestra tapiada, i antic portal d'entrada del carrer dels Cavallers., Gausсен, 1913. Recuperada [8 de juny de 2021] de: <https://bit.ly/3iqKkWI>

8. Antiga església de Sant Pere Màrtir d' Escaldes-Engordany. Carrer Estret, antiga plaça de les Caldes., Salvany Blanc, 1916. Recuperada [8 de juny de 2021] de: <https://bit.ly/3pAxFlu>

9. Església de Santa Coloma., Riba Camarlot, 1890-1910. Recuperada [8 de juny de 2021] de: <https://bit.ly/2TI3tc0>

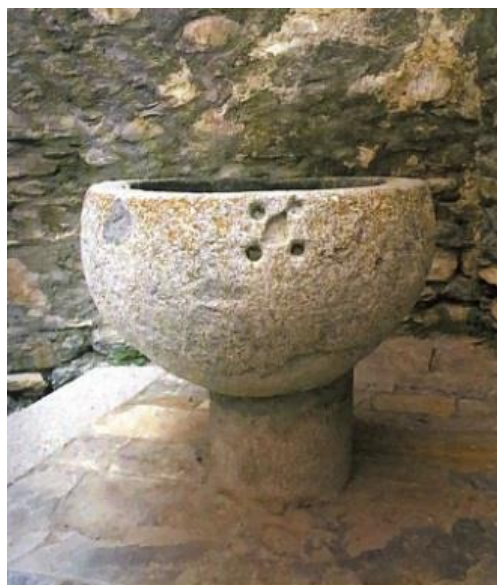

10. Reixa de ferro procedent del cementiri de Sant Climent de Pal. Segurament és del final del segle XII o del començament del XIII, (foto: J.M. Ubach). Recuperada de: PLANAS, M *et al.* (1989) *Andorra Romànica*. Enciclopèdia Catalana, M. I. Conselleria d'educació, cultura i joventut Govern d'Andorra. P. 136.

SANT SERNI DE CANILLO

11. Sant Serni de Canillo. Antiga pica baptismal de l'església, actualment aprofitada com a font pública, (foto: J.M. Ubach). Recuperada de: PLANAS, M *et al.* (1989) *Andorra Romànica*. Enciclopèdia Catalana, M. I. Conselleria d'educació, cultura i joventut Govern d'Andorra. P. 73.

12. Calze. Plata en el seu color., Primer terç del segle XV i modificacions d'inici del XIX. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 63.

13. Calze. Plata daurada i aram. Segle XVI i modificacions posteriors. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 65.

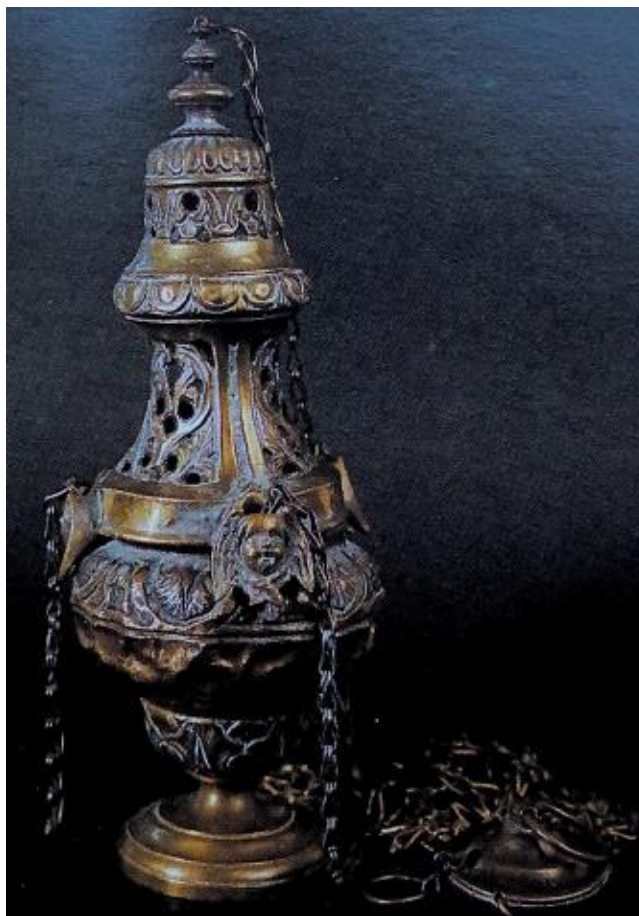
14. Peu de veracreu o d'ostentori. Plata daurada. Final del segle XVI. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 69.

15. Encenser. Plata en el seu color. Segle XVIII. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 72.

16. Encenser de bronze. Datació imprecisa (final segle XVIII). Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 73.

17. Naveta, Plata en el seu color. Segle XVI. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 74.

18. Copó. Plata daurada. Final segle XVII-inici segle XVIII. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 215.

19. Crismeres. Plata en el seu color. Segle XVIII. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 216.

20. Portapau. Bronze i ferro. Segle XVII. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 217.

SANTA EULÀLIA D'ENCAMP

21. Pila baptismal. (foto: Clara Caralps, 2021).

22. Tabernacle. (foto: Clara Caralps, 2021).

23. Crismeres. Plata i estany. Segurament del segle XVIII. (foto: Clara Caralps, 2021).

24. Ostentori. Plata daurada. (foto: Clara Caralps, 2021).

25. Ostentori. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 97.

26. Calze de plata en el seu color. Segle XVIII. (foto: Clara Caralps, 2021).

27. Calze de plata daurada. Inicis XVII. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 91.

28. Calze de plata. Segle XVIII. (foto: Clara Caralps, 2021).

29. Copó. Plata en el seu color. Segle XVIII. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 96.

30. Veracreu. Plata daurada. Segle XVI (1571). (fotos: Clara Caralps, 2021).

Detall relíquia d'una pestanya.

31. Encenser de bronze. Segles XIV-XV. (foto: Clara Caralps, 2021).

32. Casulla, maniple i portacorporals. Seda brodada. Segle XVIII. (foto: Clara Caralps, 2021).

33. Missal. Segle XVIII. (foto: Clara Caralps, 2021).

34. Creu processional. Llautó daurat, ànima de fusta. Final XV-inici XVI. (foto: Clara Caralps, 2021); Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 105.

35. Creu processional. Fusta policromada. Segle XVIII. (foto: Clara Caralps, 2021).

36. Portapau. Plata en el seu color. Segle XVII. (foto: Clara Caralps, 2021); Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 100.

37. Calder amb tapes. Aram. (foto: Clara Caralps, 2021).

38. Roda de campanes. (foto: Clara Caralps, 2021).

39. Fragment d'un canelobre de ferro. Procedent de Sant Romà de Vila. Segle XIII-XIV. (foto: Clara Caralps, 2021).

40. Parella de canelobres de plata. Segle XVIII. (foto: Clara Caralps, 2021).

41. Aspersori. Bronze. (foto: Clara Caralps, 2021).

42. Mare de Déu del Roser. Plata. figura que es col·locava sobre del plat de les monedes. Segle XVII. (foto: Clara Caralps, 2021).

43. Campana. 1597 i restaurada posteriorment. (foto: Clara Caralps, 2021).

SANT CORNELI I SANT CEBRIÀ D'ORDINO

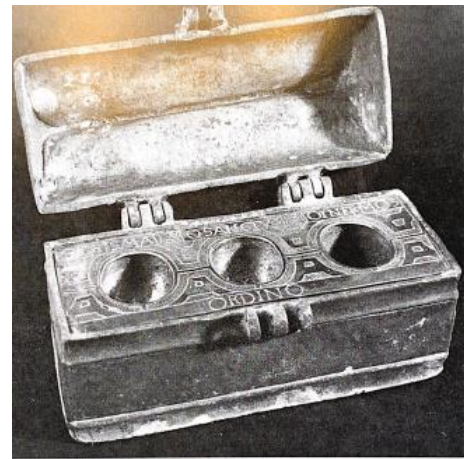
44. Calze. Plata daurada. Mitjan segle XVIII. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 109.

45. Copó. Plata en el seu color. Final del segle XVII o inci del segle XVIII. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 112.

46. Crismeres. Estany i plata. Segles XVI-XVII. Final del segle XVII o inci del segle XVIII. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 114.

SANT ISCLE I SANTA VICTÒRIA DE LA MASSANA

47. Calze. Plata en el seu color. Segle XVII. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 125.

48. Calze. Plata en el seu color. Segle XVII. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 124.

49. Calze. Plata en el seu color. Finals segle XVIII. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 125.

50. Calze. Plata daurada. Final del segle XVII o inici del segle XVIII. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 127.

51. Copó. Plata en el seu color. Segle XVII-XVIII. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 128.

52. Copó. Plata en el seu color. Darrer quart del segle XVIII. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 129.

53. Ostentori. Plata daurada i en el seu color. Primer terç del segle XVI, amb modificacions probablement del XVIII. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 130.

54. Crismeres. Plata en el seu color. Segle XVII. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 132.

55. Naveta i cullereta. Plata en el seu color. Inici del segle XVIII. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 133.

56. Encenser. Plata en el seu color. Segle XVIII. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 135.

57. Veracreu. Plata daurada. Mitjan segle XVI. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 136.

58. Canelobre de ferro forjat, força singular per les figuracions i símbols que se succeeixen al perímetre de la seva corona, (foto: Rambol). Recuperada de: PLANAS, M *et al.* (1989) *Andorra Romànica*. Enciclopèdia Catalana, M. I. Conselleria d'educació, cultura i joventut Govern d'Andorra. P. 129.

SANT ESTEVE D'ANDORRA

59. Calze. Plata daurada. Primer quart del segle XV. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 143.

60. Calze. Plata en el seu color, copa daurada. Inici del XVII. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 144.

61. Calze. Plata en el seu color. Segle XVII. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 145.

62. Calze. Plata en el seu color. Segle XVIII. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 146.

63. Calze. Plata daurada. Darrer quart del segle XVIII. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 147.

64. Copó. Plata daurada. 1606. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 151.

65. Píxide. Plata en el seu color, daurada a l'interior. Segle XVIII. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 153.

66. Ostentori. Plata daurada i aiguesmarines. Final del segle XVII, inici del XVIII. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 155.

67. Reliquiari. Plata en el seu color. Segle XVII avançat. Final del segle XVII, inici del XVIII. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 156.

68. Canadelles i safata. Plata daurada. Segona meitat del segle XVIII. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 157.

69. Crismeres. Plata en el seu color. Segle XVII. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 158.

70. Veracreu. Plata daurada. Segle XVI. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 163.

SANT JULIÀ I SANT GERMÀ DE LÒRIA

71. Sant Julià i Sant Germà. Pica procedent d'aquesta església i actualment col·locada als jardins exteriors de la Casa de la Vall (foto: J.M. Ubach). Recuperada de: PLANAS, M *et al.* (1989) *Andorra Romànica*. Enciclopèdia Catalana, M. I. Conselleria d'educació, cultura i joventut Govern d'Andorra. P. 180.

72. Calze. Plata daurada. 1617. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 167.

73. Calze. Plata daurada. Segle XVII. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 168.

74. Calze. Plata daurada i llautó. Segle XVII. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 169.

75. Calze. Plata daurada i esmalts. Segle XVIII. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 170.

76. Calze. Plata daurada (copa i base) i llautó (peu). Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 170. Segle XVIII. P. 172.

77. Copó. Plata en el seu color. Final del segle XVII, inici del XVIII. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 170. Segle XVIII. P. 174.

78. Copó. Plata en el seu color i copa daurada. Segle XVIII. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 170. Segle XVIII. P. 175.

79. Ostentori. Plata daurada i cristalls. Inici del segle XVIII. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 170. Segle XVIII. P. 178.

80. Reliquiari. Plata en el seu color i vidre. Segle XVIII. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 170. Segle XVIII. P. 180.

81. Safata per a les canadelles. Plata en el seu color. Segle XVIII. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 170. Segle XVIII. P. 181.

82. Crismeres. Estany i plata. Segle XVII. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 170. Segle XVIII. P. 182.

83. Portapau. Plata daurada i bronze. Segle XVII. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 170. Segle XVIII. P. 187.

84. Palmatòria i apuntador. Plata en el seu color. Segle XVIII. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 170. Segle XVIII. P. 190.

85. Safates per a almoines. Plata i estany. Final del segle XVII. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 170. Segle XVIII. P. 191.

86. Veracreu. Plata daurada. Segle XVI. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 170. Segle XVIII. P. 192.

87. Creu procesional. Plata en el seu color. 1716. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 170. Segle XVIII. P. 194.

SANT PERE D'ESCALDES

88. Copó-reliquiari. Plata daurada i llautó. Segles XVI i XX. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 170. Segle XVIII. P. 202.

89. Píxide. Plata en el seu color. Segle XVII. Recuperada de: DALMASES, N *et al.* (1990) *Argenteria d'Andorra*. Andorra: Andorra Govern. P. 170. Segle XVIII. P. 203.

SANTA COLOMA

90. Santa Coloma. Ara d'altar procedent d'aquesta església i guardada actualment al Museu Episcopal de Vic on és catalogada amb el núm. 9028 i consta erròniament com a procedent de Santa Maria d'Encamp, (foto: J. Vigué). Recuperada de: PLANAS, M *et al.* (1989) *Andorra Romànica*. Enciclopèdia Catalana, M. I. Conselleria d'educació, cultura i joventut Govern d'Andorra. P. 164.

